אתר דעת - מכללת הרצוג

המעין

כתב עת מוצא לאור על ידי
מוסד יצחק בריעה
של פועלי אגודת ישראל

בתוכן:

שיטת תורה־עם־דרך־ארץ במשנתו של ר׳ שמשון רפאל הירש / מרדכי ברויאר 1

השתלת איברים בהלכה / הרב גבריאל קראוס 17

קבינת חמות ע״י הרופאים / ד״ר יעקב לוי 24

הוספות הרמב״ן לפירושו לתורה / הרב קלמן כהנא . . . 25

שיטה חדשה על מקומו של תחיל ז / הרב חנוך זונדל גרוסברג . 48

הערות ביבליוגרפיות לספרי החתם סופר ולתשובותיו / אברהם הלוי שישא 49

www.daat.ac.il

בחרן לא״ן — 3.— $

כתובת המערכת: רח׳ צפניה 26, טל׳ 29883

אתר דעת - מכללת הרצוג

מרדכי ברויאר

שיטת תורה־עם־דרך־ארץ בתשובות
„שלי" שמשון רפאל הירש

א.

בבואנו לנסות ולהבין את מהותה של שיטת תורה־עם־דרך־ארץ במשנתו של רש"ר הירש, עלינו לגבור על קשיים ולהיזהר ממכשולים. הקושי העיקרי הוא בכך, שרש"ר הירש עצמו מעולם לא סיכם אותה בארוכה שיטתי לפי תפישתו, אך השאיר אחריו אוצר גדול של רעיונות, הגדרות והסברים חלקיים, המפוזרים בכל כתביו הרבים. ביחוד מכבידה העובדה, כי מראשית דרכו כתובה דעות, פוסק, מחנך ומנהיג־ציבור הצהיר בהטעמה רבה על בטחונו שאין בשיטתו משום חידוש כל־שהוא במחשבת היהדות. „אין אני רוצה ליצור יהדות חדשה", כתב לאחד מעמיתיו זמן קצר לאחר הופעת ספריו הראשונים, „אלא במידת האפשר לחפוש ולתאר את הקיים־דעומד מתוך רעיונותיו שלו"[1]. ברי היה לו, כי דברי הגותו מעוגנים בקרקע ההשקפה העתיקה של התורה, הנביאים וחז"ל, ולא בא הוא אלא לדלות מן המקורות העתיקים את אוצר המחשבה הטמון בו מאז ומתמיד. אם היתה לו תועבה של מחדשי חידושים, הרי רק במיתודה המדעית־יהודית בה השתמש בפירוש המקורות, ובניסוחים ובדפוסי הלשון שבהם הלביש את מסקנותיו. לשונו וסגנונו עשויים היו מלכתחילה, ובכוונת מתכוון, ללמד תועים בינה ביהדות, לקרב רחוקים ולחנך בני נוער ומבוגרים. לאנשי המקצוע, ל„תיאולוגים" — לא פנה, ואילו פנה אליהם היה נוקט לשון אחרת[2]. באפולוגיטיקה שיטתית, בהסברה חזיתית של מחשבת היהדות לנוכח תפישות אחרות, יהודיות ולא־יהודיות — כמעט שלא עסק[3]. כיון שכך, עלינו לצרף את הגיונותיו אחד אחד, ולהגיע בדרך זו אל גיבוש שיטתו.

אמונתו האיתנה של רש"ר הירש, שהגותו שאובה ממעינות הנצח של חז"ל, מצאה בביטויה הגלוי בהכתירו אותה במאמרו של רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא: „יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ"[4]. מאמר זה נתפרש באופנים רבים ושונים, ורש"ר הירש לא התעלם מכך כלל ועיקר. אגב פולמוס נוקב עם אחד מגדולי חבריו הרבנים בשאלת ה„פרישה" של יהודים חרדים מקהילה המקיימת

1. מכתב אל הרב לבנשטין, מוסבאך, מיום 18.1.1839, נדפס באיזראעליט, 1906, גליון 24, עמ' 4.
2. . שם.
3. השווה דברי הרב יעקב וולגמוט, ישורון יד (1927), עמ' 9. ושמא יש בכך משום הסבר חלקי, מדוע לא [illegible] אל [illegible] המחשבה הראשונה, לכתוב ספר [illegible] המחשבה [illegible] מתכוון [illegible] עם מסורת [illegible] 1986, עמ' [illegible]
4. אבות ב, ב.

www.daat.ac.il

מוסדות של ריפורמה, הדגיש כי תפישת המושג „דרך ארץ" באותו מאמר כ„עקרון של חינוך והשכלה"[5] — היא נוגעת לדיון ולויכוח ויש שאף חולקים על כך[6]. והנה גם בתרגומיו ובפירושיו של רש"ר הירש עצמו אין, לכאורה, אחידות גמורה לגבי הבנת הרישא לדברי חז"ל. באכבעת מסמנת הוא נוקט בפירוש אחד, ערכים רש"ר הירש לעצמו: „עילות אזרחית [...] הלוא הרבה", „ערים אזרחיים", „חוקי החיים האזרחיים", „ענינים אזרחיים"[7]. הצד השוה כאן הוא, אפוא, המעשים שאדם עושה כאזרח בין אזרחים, ולכאורה אין כאן זכר לעקרון עיוני של 'חינוך והשכלה'. בפירושו לפרק ב משנה ב מסביר רש"ר הירש:

„דרך-ארץ כוללת כל דבר הנובע ומוהנה מכך, שהאדם שומה עליו להשלים את יוצרו ואת חייו-בצוותא עם זולתו עלי אדמות, ועל-ידי האמצעים והתנאים הניתנים לו מן האדמה. לפיכך מציין ביסוי זה ביחוד את דרכי הכלכלה והסדר האזרחי, וגם דרכי המוסר והליטות האדיבות והתגיבות הדרושות למחי-צוותא אלה, וכן כל הנוגע בחינוך ובהשכלה כלל-אנושיים ואזרחיים".

בפירוש זה כלל רש"ר הירש כמעט את כל המובנים המקובלים של מושג „דרך ארץ", ורק במשפט מוסף הוזכיר את משמעותו החינוכית-תרבותית. לעומת זאת, בפירושו לבראשית ג, כד (מהדורה עברית, תשכ"ז, עמ' נח) הסביר: „דרך ארץ" היא דרך התרבות (ההדגשה במקור הלועזי), דרך החכמה הסוציאלית, — המחנכת את האדם למוסר ולסדר בחיי החברתיים בארץ. כן באר את הסימה „תורה עם דרך ארץ" במאמריו ביקיצור: השכלה יהודית וסוציאלית[8].

לא רק לגבי הגדרת המושג „דרך ארץ" אין אחידות בדברי רש"ר הירש; גם בתיאור היחס בין „תורה" לבין „דרך ארץ" השתמש בלשונות רבים ושונים. בחכנית הראשונה לבית ספרו בפרנקפורט, שעת שהקימו בשנת תרי"ג, כתב:

„[בית הספר] מושתת על העקרון העתיק, המקדש ביהדות, שחכמה סוציאלית והיים סוציאליים מחד, וחכמה דתית והיים דתיים באידך — לא זו בלבד שאינם מבטלים אלה את אלה, אלא הם מתנים, משלימים וממלאים אלה את אלה באורח הדדי, ורק בהידבקם זבהתאחדם יחד ובהתמזגם אלה עם אלה הדק היטב — יולידו את הטוב והאושר, שאליו עלינו לשאוף בכל חיינו עלי אדמות"[9].

בלהט שאיפתו, לקרב ולהלהיב את בני דורו אל מה שנראתה לו כתפישת האמת של היהדות, לא דק רש"ר הירש בלשונו הנמלצת. דבר זה — אך לא הוא

5 Bildungsprinzip.

6 „תשובה הוגרת" לר' יצחק דב במבדגר, אוסף כתבים של רש"ר הירש [להלן: כתבים], כרך ד, עמ' 380.

7 סדור תפילות ישראל [להלן: סידור], פרנקפורט עג"מ 1895, עמ' 437, 459, 473, 523. על המשמעויות השונות של „דרך ארץ" בדברי חז"ל ע" היגר, מבוא למסכתות זעירות, ניו-יורק תרפ"ט.

8 כתבים ד עמ' 14, וכולה מקומות אחרים.

9 Reden des Rabbiners Samuel Hirsch [...] Frankfurt a. M., 1904, p. 64.

אתר דעת-מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

בלבד, כפי שנראה — עלול היה להטעות את בני חוגו לגבי משמעותו היסודית והעיקרית של העקרון.

אתר דעת מכללת הרצוג

[illegible] הסיסמה תורה [illegible] הסיסמה [illegible] תורה — התורה [illegible] התרבות [illegible] התרבות הרוחנית [illegible] ויש אומרים שהסיסמה [illegible] בעיקרה סיסמה [illegible] לימוד [illegible] "תורה" [illegible] שעה אז כהוראה לדורות ... ויש אומרים, שהסיסמה הזאת מתכוונת למקצוע, ולא לאחרונה למקצוע האקדמאי — "הוקטוריים" — ובכלל זה מתכוונת גם ליחס בין תורה ובין מדע ששניהם צריכים להתפשר"[10].

לאי־הבנות אלה תרמה גם הדרך השטחית, שבה זיהו רבים את משנתו של רש"ר הירש עם משנתו של משה מנדלסון. אין כאן מקום לדיון שיטתי בשאלת היחס בין משנת רש"ר הירש לבין זו של מנדלסון[11]. בן דורו ועיר מולדתו של רש"ר הירש, הפילוסוף היהודי ש"ל שטיינהיים, הוטיב להבחין בהבדל התהומי שביניהן, כאשר כתב שרש"ר הירש התעלם מ„ספר הכריתות" שמנדלסון הטיל בין האמונות־הדעות ביהדות לבין התגלות הבורא במתן תורה ומצוות[12]. „מנדלסון צמצם את יהדותו של אדם מישראל על שמירת מצוות וראה את הוויתו התרבותית בחכמתו של אפלטון אשכנזי, בעוד שרש"ר הירש לא קיים את התרבות הנוכחית אלא לאחר שעברה בכור המבחן של ... תורת ישראל"[13]. ביהדותו של מנדלסון ניכרים סימנים של שיסוע פנימי; „תורה" ו„דרך ארץ" מונחים אצלו זו ליד זו ואינן מגיעות לכלל השתלבות והתמזגות כמו אצל רש"ר הירש[14]. מנדלסון הפריד בין חייו כיהודי לבין חייו בחברה. הלא־יהודית; הוא היה בין סוללי הדרך להתבוללותם של בעלי השכלה יהודים בחברת המשכילים שבין הגויים; הוא ביקש למצוא

19 יצחק ברויאר, מוריה, ירושלים תש"ח, עמ' 151; והשווה דברי הרב א. מונק ולבתל"ח ר' פנחס כהן ביוזמון נחלת־צבי, כרך א, עמ' 29, 189.

11 דנו בכך, בין השאר, יצחק היינמן, שעמו המצוות בספרות ישראל, חלק שני, ירושלים תשט"ו, עמ' 116 וכו'; הרב יוסף וולגמוט, ישורון טו (1929), Moses Mende's-sohn und das thoratreue Judentum; דומה שרום נתמצה הדיון בנושא זה.

12 S. L. Steinheim, Die Offenbarung nach dem Lehrbegriffe der Synagoge, II, Leipzig, 1863, p. 37.

13 הרב י"י ויינברג, משנתו של רש"ר הירש, דעות ס (תשי"ט), עמ' 53 (ולשון כמעט זהה: הרב ש"ר הירש משנתו ושיטתו, ירושלים תשכ"ב [להלן: ספר רש"ה] עמ' 193. מאמרו היסודי של הרב ויינברג יצא"ל נדפס גם, בשינויים קטנים, בתלפיות, ניסן תשכ"א, עמ' 180 וכו'; ובגרמנית — בקובץ Rabbiner S. R. Hirsch, Zuerich 1960, ed. S. Ehrmann; נוסח ראשון של המאמר נדפס עוד בשנת תרצ"ז בירתון נחלת־צבי); והשווה היינמן, שם עמ' 116.

[illegible] וולגמוט, שם, עמ' [illegible] 338; צ"מ קאפלוביץ, הרב ש"ר הירש, סיני [illegible] עמ' שסב. [illegible] היינמן [illegible] הגמוניה [illegible]

www.daat.ac.il

בדמות ה„אדם" תחום־השתוות בין היהודי והנוצרי[15]. דעותיו של רש"ר הירש על היחס בין „אדם" ו„ישראל" היו שונות בתכלית, כפי שנראה.

אף־על־פי־כן יש נקודות מגע בין משנותיהם של רש"ר הירש ומנדלסון, ובוחר בהן [illegible] המעשנים של [illegible] ואפשר [illegible] הירש [illegible] על מנדלסון [illegible] ראשית דרך פ[illegible] מצוות ה[illegible] מכל מקום מצא הקורא בנתיבי רש"ר הירש דברים נמלצים למדי בשבחו של מנדלסון, ואם בפי הרב השבח היה מהול בביקורת חריפה, הרי מפי תלמידיו הושמעו לעתים דברי הלל וקילוס כמעט ללא סייג[17]. חסידיו של מנדלסון יכולים היו לטעון, שאותו מום עיקרי שרש"ר הירש מצא בו במנדלסון, נמצא — לכאורה! — גם בו עצמו. מנדלסון, כתב רש"ר הירש, „הראה לאחיו ולעולם כי אפשר להיות יהודי אדוק־בדתו ונפ־זה להתנוסס בכבוד רב כאפלטון אשכנזי. תיבה זו: עם־זה היא שהכריעה". והנה רש"ר הירש עצמו הסביר לעתים את שיטת תורה־עם־דרך־ארץ שלו בלשון „עם־זה":

„ואף־על־פי־כן, תודה לא־ל, לא אלמן ישראל! יש כבר בינינו אנשים המעוררים כבוד לעצמם בחיי הכלכלה ונתעשיה על־ידי רמת השכלתם האירופית, ועם־זה הריהם יהודים בלב ונפש, יהודים הדבקים במצוות ה' וביהדות העתיקה"[18].

אנו ניווכח שמשמעותו האמיתית של מושג תורה־עם־דרך־ארץ במשנת רש"ר הירש אינה מתישבת כלל ועיקר עם העמדת „תורה" ו„דרך ארץ" זו מול זו ביחס של „עם־זה", ושאין כאן אלא נסיון לשבר את אזנם של שומעיו בני דורו. מכל מקום, מבינים אנחנו על־שום־מה היה מקום לכל מי שרצה לטעות, לבוא ולדמות את משנת רש"ר הירש למשנתו של מנדלסון.

בכך לא הגענו עדיין לקצה פרשת המכשולים האורבים לנו בדרך אל הבנת המושג תורה־עם־דרך־ארץ. אצל רש"ר הירש. הוא לא היה הראשון בין רבני אשכנז בעת החדשה שהתשיבו את חכמת החיים האורתיים ואת הלימודים ה„חיצו־ניים", ואף זיהו את המושג „דרך ארץ" עם „לימוד חכמות העולם הנצרכות. כגון חשבון ותשבורות וטבעיות, שמיעוטן יפה כדי לידע דרכי ישוב הארץ אשר [illegible]

15 עי' י. כץ, Die Entstehung der Judenassimilation in Deutschland und deren Ideologie, Diss. Frankfurt a.M. 1935; מסורת ומשבר, ירו־שלים תשי"ח, פרק כ"ג; בין יהודים וגויים, ירושלים תשכ"א, פרק יד.

16 עי' ההערה באגרות־צפון, ירושלים תשי"ב, עמ' ע—עא; והשוה ר"י וולגנטוז, שם עמ' 335; הוינמן, טעמי המצוות, שם עמ' 118—119; נתן רוטנשטרייך, המחשבה היהודית בעת החדשה, חלק א (עי' שם במפתח: הירש).

17 אגרות־צפון, שם; כתבים, כרך ב עמ' 366; ישורון כרך יח (1885) עמ' 833.

18 אגרות־צפון, שם; כתבים, כרך ה עמ' 61 (ישורון 1859); והשוה כתבי המולמוס נגד הס משנת 1853, כתבים כרך ג עמ' 475 ובו. להשוואת, שהוינמן (מבוא לאגרות־צפון, עמ' 9) [illegible] בין [illegible] לבין מנדלסון [illegible] בסיסית [illegible] דרך־ארץ [illegible] מצוות [illegible]

אתר דעת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

נתן האלקים לבני האדם"[19]. כמה וכמה דורות לפני דורו של רש"ר הירש כבר לא היה זה דבר חדש שיהודים המדקדקים במצוות יעסקו בחכמות ובמדעים וילמדו שפות זרות, וזאת ביחוד בעיר מולדתו המבורג. „דרך ארץ" במשמעות של ידיעת הנעשה בעולם החול עסקים [illegible] היה בשעתו [illegible] המבורג [illegible] הירקי ויזיל [illegible] בצורת [illegible] רש"ר הירש. פירש את המושג כך: „ודרך ארץ כולל מו"מ של בני אדם והתנהגה שיונהגו הבריות זע"ז, ומנהגי האדם עם אשתו ואנשי ביתו, וכן כולל [החכמות] הגמוסיות והחכמה המדינית"[20]. ר' מנחם מנדל פרנקפורטר, סבו של רש"ר הירש ואב בית הדין בק"ק אלטונא, היה בין ראשי המיסדים של „בית המדרש לתינוקות של בית רבן" בהמבורג בשנת תקס"ה, ובין י"ח ה„מגביתים" על מוסד זה היו ארבעה מבני משפחתו, ביניהם גם ר' רפאל אריה, אביו של רש"ר הירש. מטרת המוסד היתה להנך את הילדים „בתורה וחכמה ומדות ישרות ודרך ארץ, להדיע להם בית חייהם למצוא חיי ידם לאמן ידיהם בכתב ומכתב והחכמת החשבון"[21]. המוסד פותח ושוכלל משנת תקפ"ב ואילך על־ידי „החכם" ר' יצחק ברנייס, רבה של המבורג ומורו ורבו של רש"ר הירש. בתוכיר ששלח אל ראשי הקהילה הטעים ר"י ברנייס, כי „הוראת הדת ... חייבת לחדור ... אל כל שחחי חיי המעשה הצפויים לנער"[22].

19 עי' יונה עמנואל, בעקבות גדולי ישראל באשכנז, ספר רשו"ה, עמ' 167, וכו'; עוריאל שוחט, עם הילולי תקופות, ירושלים תשכ"א, פרק י. מבין גדולי הרבנים הפיסקים מחוץ לגרמניה יש להזכיר את ר' ישמעאל בר' אברהם יצחק הכהן, רבה של מודינה (נפטר תקע"א), שכתב: „אבל אנו שושבים בין האומות ... צריכים אנו ללמד את בנינו בקטנותם לשון לעז בקריאה ובכתיבה כהוגן וכשורה כדל שיהיו מורגלין בו בקטנותם ... תהוה בכלל משנת יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ" (שו"ת זרע אמת, חלק ב: יורה דעה, סי' קז, לוחורנו תקכ"ו, קיט ע"א).

20 פירוש יין לבנון על מסכת אבות, ברלין תקל"ה, כג ע"א. כידוע הציע וויזל תכנית חינוך המבוססת על ההבחנה בין „תורת האדם" ל„תורת האלקים". קיים דמיון ממוקד בין משנתו של וויזל לבין משנת רש"ר הירש, אך רב השונ' ביניהן, והדברים מעניינים עוזן וניתוח. עי' י. כץ, מסורת ומשבר, עמ' 303 וכו', ועי' מש"כ בקרית־ספר, כסלו תשכ"ב, עמ' 32 (הערה 15).

21 דרכו נועם, אלטונא תקס"ח, ג ע"א; J. Goldschmidt, Geschichte der Talmud-Tora-Realschule in Hamburg, Festschrift zur 100-Jahrfeier der Anstalt, 1905; מ. אליאב, החינוך היהודי בגרמניה, ירושלים תשכ"א, עמ' 159 וכו'; ועי' גם התאור בהמאסף, תקע"ג, עמ' כב וכו'. בו מוגדרת מטרת המוסד בקיצור: „לחנכם בתורה ומוסר דרך ארץ". מחבר הדברים שם הוא דודו של רש"ר הירש, משה, שאימץ לעצמו את השם מנדלסון.

M. M. Haarbleicher, Zwei Epochen aus der Geschichte der Israelitischen Gemeinde in Hamburg, Hamburg 1867.

www.daat.ac.il

אכן לא נטעה אם נשער, כי סיסמת „תורה עם דרך ארץ" הושמעה באוזני רש"ר הירש עוד משחר ילדותו, ומפיהם של מורים, רבנים וראשי ציבור. במה, אפוא, היה חידושו?

אתר דעת - מכללת הרצוג

[illegible] בהפלגה פרנקפורט [illegible] מקום עיקר פעולתו החינוכית של רש"ר הירש [illegible] בשיטת „תורה עם דרך ארץ", לאמרה, בשום חידוש והצעה. עוד בימי ר' יהודע פלק, בעל „פני יהושע", ששימש אב"ד ור"מ בפסד"ם, הזו „תלמידים הגונים שמלאו כרסם בש"ס ופוסקים" בביתו של אחד הלמדנים, „וגם משאר חכמות לא תגח ידם"[23]. בשנת תקע"ח ביקש נדבן אחד מאנשי הקהילה להקים בית חינוך לנערים, כנראה לפי מתכונת החלמוד־תורה בהמבורג, שבו ילמדו, אלבד ליסודי הקודש, גם מקצועות אחרים. ראשי הקהל היראים תמכו במרץ במימוש תכנית זו, אך המוסד נסגר ונאסר ע"י שלטונות העיר, בהשפעת חוג אנשי ה„קדמה" והריפורמה בקהילה[24]. אחד הפעילים למען חינוך מסורתי שיכשיר את התלמידים גם לקראת חיי המעשה, היה ר' אהרן פולד, חבר בית הדין, למדן מופלג שהתלוף שאלות ותשובות עם ר„תם סופר". הוא כתב אגרת לר' עקיבא איגר, בענין נחי־צותה של הוראת לימודים „חיצוניים" לנוער, וביקש ממנו שיסכים לעריכת לימודים אלה כמצות השלטונות „כי עת לעשות לה'"[25].

תשובת הגאון אינה ידועה לנו, אולם ממכתבו אל הדרשן החרדי שלמה פלסנר למדים אנו כי מן הסתם לא היתה שלילית. במכתב זה אנו קוראים: „וטוב תורה עם ד"א ללמוד אותם כשעה ושתים ביום מלאכת הכתיבה והחשבון כאשר אנו מרגילים לבנינו בעוה"ר וכאשר מחסדי אדוננו המלך יר"ה ושריו שמו עיניהם על זה ושמו פניהם עלינו לעשות כזה"[26]. הדבר החשוב לגבי דיוננו היא העובדה שר"ע איגר משתמש כאן לגבי לימודים כלליים עיוניים בלשון „תורה עם דרך ארץ". שלמה פלסנר עצמו היה מבין הקשישים שבדורו של רש"ר הירש, והוא היה הסופר הראשון בגרמניה ששילב דביקות מחלטת בתורה ומצוות עם השכלה

ר' יעקב עשלינגר, שהיה בעל תערוכת בגרות משעם גימנסיה גרמנית, עי' Jahrbuch der Juedisch-Literarischen Gesellschaft [JjLG : להלן] V, p. 298.

ר"י עשלינגר היה רבו של רש"ר הירש בישיבתו במנהיים.

23 בית אוצר, ספד"ם תר"ן, הקדמה של הרב מ. הורוויץ, עמ' V. על ר"י פלק מספרים שיעץ לבניו בצוואתו שילמדו גרמנית צחה, עי' H. Schwab, The History of Orthodox Jewry in Germany, London 1950, p. 23. ר' מנחם הרחיץ, בעל הפלא"ה, רבה של פסד"ם, העריך מאד את המחוברים של היידנהיים עם תרגומם הגרמני ונתן להם את הסכמתו.

24 עי' Einige Beschluesse des Senats...betr. die Organisation des Schul...wesens der Israelitischen Gemeinde, Frankfurt a.M. 1819; הישנה כתבים, כרך ג, עמ' 511 וכו'.

25 [illegible] עמ' [illegible] עולם [illegible] עמ' [illegible]

26 [illegible] שלמה [illegible] אגרות סופרים [illegible] עמ' [illegible] עליה 1925, גליון 18 עמ' 3. תאריך המכתב: ר"ח שבט תקע"ה.

www.daat.ac.il

כללית. הוא הצדיק את הדרישה מן הרבנים לרכוש לעצמם השכלה בינמוק ציורי: „הרוצה להציל אדם מסביעה, אל יחסס לקפוץ אחריו אל תוך הנהר"[27]. גם ר' שמואל לנדא מפראג בנן של בעל „נודע ביהודה", עידד בהקנאה, „לשון ומנהגי המדינה אשר בה דרים", בשביחת הנוער הבן לבנים [illegible] ובדרך הדרת הנערים ראתו [illegible] לא תנה ידיה [illegible] אינו נזכר בפירוש אף באחד משני חיבוריו הראשונים של רש"ר הירש שיצאו בדפוס. „אגרות צפון" יצא לאור בשנת תקצ"ו, ובאותו זמן כבר היה „חורב" מוכן לדפוס. והנה באותה השנה הדפיס ר' אברהם זומרא, רבה של מינסטר בצפון־גרמניה, דברי פולמוס נגד הריפורמה, ובהם פירש את הביטוי תורה־עם־דרך־ארץ במשמעות של הצמדת לימוד התורה עם לימודים כלליים: „שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך כבר קדמו [את המחדשים] חכמים הראשונים באמרם יפה תורה עם דרך ארץ, ובחרבה מקומות בש"ס נראה להדיא כי חז"ל לא עסקו בתורה בלבד אלא גם בשאר חכמות ידיעות"[28].

אכן, עלינו לקבוע בודאות גמורה: אם שיטת תורה־עם־דרך־ארץ במשנת רש"ר הירש אינה אלא תכנית לימודים למוסדות חינוך של מורים החרדים לדבר ה' והשואפים להקנות לתלמידיהם אגב לימוד התורה גם לימודים כלליים, הרי שמבחינה עיונית לא חידש רש"ר הירש ולא כלום. אך בטרם ניגש לבדיקת החידוש שבשיטתו, עלינו להצביע על בעיה נוספת שגם היא עלולה להעמיד מכשול בדרך דיוננו.

אין ספק שיש בהגותו של רש"ר הירש הרבה מן התגובה על המתרחש בחברה היהודית המערב־אירופית של ימיו ועל הלכי הרוח שבה. הכיוונים על כשרותם של עיקרי התכנים השכלתיים האירופיים מנקודת השקפתה של יהדות התורה היו עשויות ומכוונות להזיק את טענת אנשי הריפורמה, שלא יתכן דו־קיום של תורה ומצוות עם השכלה אירופית, וכי משום כך עומד היהודי לפני הברירה: או — או. תביעתו לעיצוב מלוא חיי המעשה בחברה המודרנית בדמותם של חיי תורה ומצוות באה לענות על משפט הריפורמה, שקבלת האמנציפציה והשתלבות היהודים בחיי החברה הכללית של אירופה אפשריות רק לאחר הינתקותם ממצוות התורה וממנהגי ישראל. ואכן גדולה היתה מצוקתם הכללית של צעירים יהודים, אשר ביקשו מקורות פרנסה מכובדים, אך סירבו לנטוש את קיום המצוות. הפיתוי לזכות בחיי רווחה, אם רק יקלו על עצמם במעט או בהרבה בשמירת המצוות, היה עצום. הוויתור על שמירת השבת והכשרות פתח לפניהם את שערי העליה הכללית

27 עי' M. J. Japhet, Erinnerungen an R. M. Wetzlar, JJLG XXII, p. 249

אמנם בהגדרת המושג תעד"א הלך פלסנר עדיין בדרך המקובלת: לשלב תורה ודת עם „ציטוק מועיל", עי' דרשותיו בגרמניה, כבוד הבית, ברלין 1841.

28 אהבת ציון, פראג תקפ"ז, דרוש יב, כז ע"א (צרב ר"ח שבם תקע"ו).

[illegible] מלחמות", בתרנ"ד 836, [illegible] 11; [illegible] מהדורה [illegible] [illegible] עמ' 18; [illegible] בנין [illegible] [illegible] [illegible]

אתר דעת - מכללת הרצוג

והחברתית. ברכיים כושלות אלה בא רש"ר הירש לאמץ בדרך התורה. ועוד: גם הממשלות והשלטונות לחצו בכיוון התקרבותם של היהודים להשכלה האירופית, האם לא בכל המקומות, הרי במרביתם. חוקים רבים צוו על הנהגים לרכוש השכלה כללית ולשלוח את ילדיהם לבתי ספר שתלמידיהם לא הוראו הכל־צעוות הכללי.

ודאי, רש"ר הירש דיבר וכתב אל דורו, כשם שכל גדולי המחשבה דיברו וכתבו איש איש אל דורו בזמנו. הבעיה היא כפולה: ראשית, מידת תלותה הסוב־ייקטיבית של שיטת רש"ר הירש בתנאי זמנו ומקומו; ושנית, משמעותה האוב־ייקטיבית בתורת תפישה כוללת של יהדות. האם היה במשנתו יותר מאשר הנסיון הנואש והנועז להציל נפשות תועות ואובדות לתורה וליהדות, בחינת „ספק נפשות להקל"? האם שיטת תורה־עם־דרך־ארץ אינה אלא תוכנית גאונית לקרב לתורה דור שידיעת התורה ירדה בו פלאים, ושאלת התשכלה ושאלת מקומו של היהודי בחברה האירופית הוו לגביו שאלות חיים וקיום? ניסוחי דבריו של רש"ר הירש עשויים, בשעור גדול מאד, דרשות ודרישות, שגורמי הזמן ותנאי הזמן מופיעים בהן בתדירות ובהבלטה. שאלת היחס בין ה„דת" לבין „קידמת הזמן" היא אחד הנושאים הקבועים[30]. כיצד מקשינים את המרחק בין ה„זמן" לבין התורה? „האם מעולם היתה התורה מותאמת לרוח הזמן? האם יכולה היהדות להיות תואמת את רוח הזמן, בצבר ובהווה?"[31] „והעלאת הזמן אל התורה!", דורש רש"ר הירש, נרק „כאשר רוח הזמן תתאים לרוח האלוקים, אזי תתאים גם היהדות לרוח הזמן"[32]. מכל מקום, אפילו יש כאן ביטוי אמיץ, מלא ביטחון ואמונה, לרעיון נצחיותה של תורת ה' בכל הזמנים ובכל תמורות המציאות[33] — עלינו לשאול: מה מידת על־זמניותה של שיטת רש"ר הירש מבחינת תכניה הרעיוניים והמעשיים; ומה משמ־עותה לגבי דורות, אשר שוב אינם רואים בשאלת היחס בין יהדות והשכלה אירופית, בין יהדות לחיי חברה וכלכלה אירופיים, את שאלת קיומם?

גם על שאלות אלה יהיה עלינו לשים לב במורשת דיוננו.

ב.

ייחודה וחידושה של שיטת תורה־עם־דרך־ארץ במשנת רש"ר הירש ניכרים במבט חיצוני בריבוי הסימנים, המעידים על מרכזיותה במכלול הגותו. לא היה זה אפוא צדדי בעולמו הרוחני, אלא זרם מחשבתו העיקרי, שכל רעיונותיו נבעו ממנו. דבר שקודמיו אחרוהו בחצי פה, בהחיללו ורחימו, וכענין חולף שהזמן גרמו בחינת „עת לעשות לה'" — נשמע מפיו כבשורת נצח של היהדות, כעיקר שהכל תלוי בו, כיסוד מיסודות האמונה. תורה־עם־דרך־ארץ אינה לגבי דידו רק עוגן הצלה

30 עי' ביחוד כתבים, כרך ג עמ' 501 וכו'.

31 כתבים, כרך א עמ' 150; המשנה, תשרה תשל"ג עמ' 6.

32 כתבים, שם, עמ' 152 (הדגשה [illegible]); [illegible] עמ' [illegible] צפונית [illegible]

33 ותשלה [illegible], עמ' 143.

www.daat.ac.il

אתר דעת – מכללת הרצוג

היחיד לאנייתה הטרופה של יהדות גרמניה[34]. לא רק על דגל בית ספרו רקם את הסיסמה באותיות של זהב, אלא שיקע אותה כאבן היסוד של בנין בית הכנסת לקהילתו[35]. במגילת היסוד נאמר: „נזכה לגדל בניננו ובנותינו לתורה ולדרך ארץ יהדיו[36]. אשר הדרכת אורחות הדרך מלמד מסמת[37]. ראוי עוד לציין אמונה, בשיטתו מתבטאת רוח התורה ורוח המציאות, דבר זה בא אל אחדות עמדת ליושנה. הוא לא הורה דרך ליחידים או לחוג חברתי סגור ומסויים; הוא הכריז על תכניתו והשקפתו כדרך לרבים, לכול, לאומה[38].

„העובדה, שרש"ר הירש מעולם לא נודקק להסברה ולהנמקה יסודית של העיקרון התיאורטי ושבשום אחד מכתביו שנכתבו לדורות לא פיתח תיאורטית את יסודות השקפתו"[37] — עובדה זו גם היא מסתברת מתוך מרכזיותה של תורה־עם־דרך־ארץ במשנתו, ומתוך הגנתו היסודית שהיא עמוד מעמודי התווך של השקפת היהדות הטהורה והאמיתית. את ייסומו של העיקרון בחיי הרוח והמעשה הסביר בנוסחים ובמאמרים ללא מספר, אבל העיקרון עצמו נחשב בעיניו כעצם תמצית תורת ישראל ואמונת ישראל, המדברת אל היהודי מכל פרק תנ"ך ומכל מאמר חז"ל.

לפיכך, אין משמעות מיוחדת להעדר הביטוי „תורה עם דרך ארץ" מספריו הראשונים[39]. לא הניסוח עיקר, אלא המצע הרעיוני, ומבחינה רעיונית לא הוסיף רש"ר הירש בכתביו המאוחרים על מה שכתב ב„אגרות צפון" וב„חורב". טבעי הדבר, שמשעה שהחל לעסוק ביישום עקרונותיו על דרכי החינוך וההוראה בבית הספר היהודי החרדי, הידבה לכתוב על תורה־עם־דרך־ארץ כדרישה דידקטית. אולם טעות גמורה היא להסיק מכאן ש„תורה־עם־דרך־ארץ היא כולה דרישה דידקטית ולא פילוסופית — בנוער הלומד נאמרה ולא בחוקר המתאמץ למצוא את סוד התורה"[39]. האמת היא היפוכו של דבר: ביקש רש"ר הירש את „סוד התורה" ומצאו — בתורה־עם־דרך־ארץ. בה הכיר את המכנה המשותף לאמונות ולדעות, לחוקים ולמצוות בתורה ובמשנת חז"ל.

„הנה, מתוך הטבע ומתוך ההיסטוריה מדבר אליך ה' ז'" — במשפט זה, שדיבר רש"ר הירש בראש־השנה באזני הציבור הראשון בו כיהן כרב[40], השמיע את רעיון־היסוד של כל הגותו.

34 עי' כתבים, כרך א, עמ' 262; ספר רשר"ה, עמ' 333.

35 H. Schwab, Memories of Frankfurt, London 1955, p. 9. צילום מגילת היסוד שמור אתי. והשוה כתבים, כרך ג עמ' 501.

36 השוה ר"מ כהן, שם עמ' 121.

37 יצחק בריואר, רש"ר הירש כמורה־דרך להיסטוריה הישראלית, ציוני דרך, תל אביב תשט"ז, עמ' 136.

38 י. היזמן, מחקרים על רש"ר הירש, מיני כד (תש"ט), עמ' רנה, מסריו מאד במשמעותו של הציר זה.

39 שם, עמ' [illegible]

40 H. Lenney, S. R. Hirsch's Note Book, Gesharim 3 (1958), p. 61

www.daat.ac.il

„כל עיקרי היהדות, אף הנעלים ביותר, סונים אל רוח האדם השואפת לקנות דעת, יכל הדעות-והאמונות של היהדות... מושתתות על מציאות ה׳ ופעילותו הכל-יכולה במהלכי הטבע וההיסטוריה״ [41].

אתר דעת – מכללת הרצוג

בוראי הם [illegible] הוא [illegible] שמלוק בטבע [illegible] מוסר האדם [illegible] זהו״

„האמת, שהיא חשובה כל כך בכל כתבי הקודש: הא־ל המצות את האדם הוא הוא הנגיד ומצוה לטבע, במלים אחרות: ה׳ הוא האלקים... אלקי הטבע הוא הוא אלקי האדם. מצות ה׳ שליטה בטבע, ומצות ה׳ ניתנה גם לאדם למען יקיימנה בבחירה חפשית. עובדה זו היא קו יסוד בתודעה היהודית״ [42]. „וזהתו של ה׳ האחד והיחיד בטבע ובהיסטוריה — זה יסוד דעת-ה׳ דעת עצמנו כתודעתנו״ [43].

הסכנה הגדולה ביותר האורבת לאמונה היהודית היא הדעה הכוזבת, שה׳ עזב את הטבע לחוקיו ואת האדם לחושיו ולתשוקותיו [44]. אולם הטבע והיסטוריה אינם מקור אמונתנו בה׳. עלינו לדעת את ה׳ ממה ששמענו מאבותינו, אשר עיניהם ראו את ידו החזקה בשמים ובארץ. עם ידיעה זו בלבנו, עלינו להתבונן בטבע ובהיס־טוריה, למען ניטיב להבין, לאור ידיעתנו זו, את התופעות בטבע ואת התתרחשויות בהיסטוריה. מי שעוצם את עינו ממראות הטבע וממאורעות ההיסטוריה, מונע את עצמו מלראות את פועל ה׳ האחד והיחיד. „אחדות הבורא״ אינה ענין לספקולאציה תיאולוגית, אלא להעמדת כל חיינו, ברוחנו ובגופנו, להכרתו ולעבודתו יתברך [45]. לפיכך: „המהלך בדרך ושונה ומפסיק ממשנתו ואומר מה זאת אילן זה, מה זאת נור זה, מעלה עליו הכתוב כאלו מתחייב בנפשו״ (אבות ג, ט). מי שרואה את הטבע כתחום הנמצא מתוך לעולמה של תורה, עד שהוא מוכרח ל„הפסיק״ ממשנתו כדי להתפעל מהדרו, הריהו כמי שכופר באחדות כל עולמו של הקב״ה; אחדות זו, המקיפה את ה„משנה״ ואת ה„אילן״ כאחד, היא כבוד ה׳ ותפארת הדרו [46].

ברם, לא די לו לאדם בהכרה ובהתפעלות: עליו לפעול, לעבוד ולהגשים בחייו. לשם כך בראו האדם רוח וגוף, וגוף טהור, חומר טבעי שהאדם משעבד למוסר חזקי ה׳, אין בו פחות קדושה מאשר ברוח. כל חומר ארצי וטבעי, כשהאדם מביאו ומקריבו לעבודת ה׳, מתמזג עם התחום השמימי, נעשה חלק ממנו, והריהו „בעצם השמים לטהר״. מכאן משמעותם המרכזית של המזבח והקרבנות ביהדות: עובדי ה׳ אינם מצווים לבטל ולמותת את החומר והתחושים שבגופם, אלא להעמידם בחירות רצונם לעבודת ה׳, לחבר ולאחד את התחום הארצי־החומרי־החושני עם התחום הנצחי־התופשי־המוסרי־האלוקי. זאת אבן היסוד בבנין היהדות: קידוש הגופניות החושנית. עיקר עבודת ה׳ הוא העלאת התחום הארצי אל התחום האלוקי,

41 כתבים, כרך ב עמ׳ 454.

42 פירוש רש״ר הירש [להלן: פירוש], בראשית ז, ט.

43 פירוש, דברים טז, א.

44 [illegible] פירוש שם [illegible]

45 [illegible] פירוש [illegible]

46 [illegible] בראשית, כח, יז; פירוש, עמ׳ 462.

www.daat.ac.il

אתר דעת מכללת הרצוג

היינו פעילות האדם בגופו, בחומרו, בטבעו ובחושיו — תוך השתעבדות לרצון הבורא ולמצוותיו: „ואכלת לפני ה' אלקיך". האדם הקושא והמחטיא את ייעודו הוא [illegible] המוסר האלוקי [illegible] ומשמן [illegible] ויבעט. לפיכך רק אם השלם בגופו [illegible] בבקש [illegible] כפיצוי [illegible] העובדות את ה'.

הוי תורה מלאים ושלמים וחיי אושר חומרי ורוחה כלכלית אינם מנוגדים אלה לאלה ואינם מבטלים אלה את אלה. נהפוך הוא: דוקא החיים הבריאים, המבוססים והתוססים ביותר — הם הזירה האידיאלית לכינון שלטון ה' ותורתו. ככל שתגדל עוצמת החומר שהאדם משעבדו לרצון ה', כן יתגדל ויתקדש שם ה'. על האדם לשאוף ל„קירבת אלקים" לא למען יוכה בברכתו ברוח ובחומר, אלא האושר הרחני והחומרי ניתן לו מיד ה' כדי שיוכה ל„קירבת אלקים" על ידי השימוש בו כרצון ה'. אמת־יסוד היא ביהדות: לא זו בלבד שהתורה מתירה לאדם ליהנות מהנאות החיים החושניים ולשמוח בהן, אלא היא מקדשת אותן בקדושת המצוה, אם האדם הנהנה נשאר עם הנאתו בתחום שלטונם של חוקי ה'. „ואכלתם שם לפני ה' אלקיכם ושמחתם בכל משלח ידכם" — הנאת־חיים זו ושמחת־חיים זו לפני ה', היא המשווה ליהדות את אופייה המיוחד שאין דומה לה. המונע את עצמו מהנאה ותענוג, שאינם בגדר איסור מן התורה, כביכול דוחק את רגלי השכינה ממקום שיכול היה לקדשו על־ידי העלאתו למסגרת תחומי החיים המש־תעבדים לתורה ולאמונת היהדות. מספרים על רש"ר הירש, שכאשר חזר, לעת זקנתו, מביקור ראשון בהרי שוויץ, אמר בשמחה: „עתה תהיה בפי תשובה אם ישאלוני בעלמא דקשוט 'האם ראית גם את שוויץ שלי ?'" [48].

לדור נבוך, שתהה בין אידיאליזם לבין מאטריאליזם, בין הערכת־יתר של רוח האדם לבין השתעבדות לחומר, בין הגל לבין מארכס והארוזין — לדור זה היפנה רש"ר הירש אותה קריאה שהוא ראה בה יסודה ומטרתה: „עיקר שכינה בתחתונים ?" האדם נברא בצלם דמות תבניתו של האלוקים, וכמצבו הטבעי והטהור הריהו „חסר מעט מאלוקים". מטרת חיי האדם והתיסטוריה האנושית היא לשוב למצב זה של קירבת ה', שאבות האומה וגדוליה הגיעו אליו („האבות הם הם המרכבה"). „הכל ה' חמה ?" — כל אחד מישראל מצווה לעצב את עצמו כ„הכל ה'", ורק אם חדור הוא שאיפה זו, תיוצה עבודתו במקדש ה'. עיקרה של תורה אינה ללמד לאדם דעת את ה', אלא ללמדו להכיר את עצמו כצלם־אלוקים

47 עי' פירוש, בראשית ב, כה; שמות, כד, י; ויקרא א, ה; כא, יז; דברים יד, כב; כו, טו; ועי' המאמר על מצות מילה, כתבים, כרך ג עמ' 268 וכו' וביחוד עמ' 276, 281 וכו', 287 וכו'.

48 עי' פירוש, שמות כג, יז; ויקרא א, ג; א, ט—יג; במדבר ו, כו; ח, ב; דברים [illegible] ; טו [illegible] ; [illegible] ; [illegible] ; [illegible] עמנואל, שם עמ' 187 וכו'.

www.daat.ac.il

אתר רעת - מכלול הרצוג

ועבד ה'[49]. אתגר היהדות כלפי האדם אינו בעיקר: כיצד יוכה לנחול עולם־הבא, אלא: כיצד יוכה לקירבת ה' בעולם־הזה. אדם מישראל, המקדיש את חיי־המעשה שלו לעבודת ה', וזוכה לטעום טעם עולם־הבא בחיי־חלדו, קדושתו של בית־המשכו [illegible] לקדושתו [illegible] בחיי אדם [illegible] את [illegible] למקום [illegible] סיר בירושלים [illegible] יוצה קשה [illegible] שבבו [illegible] בביתו תימלא משאלתו: „שבתי בבית ה' כל ימי חיי". רק אלה ה„שתולים בבית ה'" בשבתם בביתם ובעשותם במלאכתם — „בחצרות אלקינו יפריחו". הגשמתה של תורה ויהדות אינה אלא בקידוש החיים החומריים של הפרט, המשפחה והעם, של חיי החברה והמדינה, על־ידי הגשתם כקרבן־אשה על מובח רצון ה' — ורק קידוש זה בחיי הפרט והכלל עשוי להשכין שכינת א־ל עלי אדמות. להכרת־יסוד זו סמלים רבים בעבודת הקודש, למען נדע תמיד כי „הוכל ה' המה": רימונים תלויים על שולי מעילו של הכהן הגדול — לאמור כי פירותיהם של זרעי הקדושה הנזרעים במקדש, גדלים לא בשמים אלא על הארץ. קרבן השלמים הוא הקרבן היהודי בת"א הידיעה, ובניגוד לקרבן עולה אין הוא קרב על־ידי גברי — שכן גם עולם הגויים מכיר במציאותו של תחום הקדושה, אבל היהדות לבדה מכירה בקידוש הגוף (אכילת בעלים) על־ידי התחדרת הקדושה לחיי המעשה. עיקר עבודת ה' אינו בהמתתה ובביטולה של הבחינה האנושית שבאדם, אלא בהעלאתה בשלמותה אל ספירת הקדושה[50].

חייב אדם מישראל לעבוד את ה' בכל נטיותיו, כשרונותיו וסגולותיו: „בכל לבבך — ביצר טוב וביצר רע". כל מעשה האדם הם טובים, אם הם נעשים בהתאם ל„דוגמאות" שהציב ה' בתורותיו, חוקיו ומצוותיו. יכול האדם להפעיל את כל שאיפותיו, ואף רצונותיו הנשמיים, ובלבד שלא יעבור את הגבול שבגלה התורה ולא ינתק את עצמו מתחום הקדושה והטהרה. לא בסיגופים ובחיי נזירות ישיג האדם את ייעודו, אלא בפיתוח כל הכוחות, שיתן לו הבורא, למען אשר ישעבדם לרצון אביו שבשמים. „תמים תהיה" — תהיה מה שהנך, ברוחך, בנפשך ובגופך, בשלמות, 'ובלבב שעם כל אישיותך' תהיה

49 עי' המקורות שציינתי ב„המעין", תשרי תשכ"ח, עמ' 15 הערה 51; ועליהם יש להוסיף: פירוש, שמות כ, כא וכג; כתבים, כרך ב, עמ' 434. השוה גם יצחק בר־יאיר, נחליאל, תל אביב תש"א, עמ' לפ—מ; מ. א. י. השל מביא את הרעיון הזה, ואף את המונח „אנתרופולוגיה אלקית", מבלי לציין את מקורם בכתבי רש"ר הירש, עי' Man is Not Alone, New York 1951, p. 129; God in Search of Man, 1956, p. 412 note 7; p. 118, note 29. יהשוה Tradition, Vol. 9, Nos. 1—2 (1967); p. 68.

50 עי' פירוש, בראשית ד, ג—ו; ה, ב; ט, כז; כח, י, יג, כב; מו, א; שמות כ, כב—כג; יח, כה; כח, ה; כט, מג; ויקרא א, ה; ג, א; כז, יב; במדבר ה, י; [illegible] כא [illegible] ; [illegible] עמ' 45 [illegible] עמ' 62 [illegible]

www.daat.ac.il

— „עם ה׳ אלקיך". וכן אמר ה׳ אל אברהם: „התהלך לפני" — „המסר לי והידבק בי בכל ישותך, אך אל תבטל מלפני שום צד שבאישיותך — „והיה תמים". וכך קשור ומתקשר לקרב אל ה׳ אף את עשיו בנו, על כל נתיבותיו, ולשמח את את צידד־השדה הנובר בכל אדם שבאל לו: „בעבור לי, סבבני אדם בכמה, לא הנה התורה אור ה׳ ושמחתי שכל גווני הקשר שלי ואשמחה. התורה היא שכנית בבני עם, כשם שהיא תכנית לבנין אדם. למען התשקיד הגדול של הכלל הייבים כולם לעשות, איש איש במקצועו, איש איש לפי סגולותיו. לא ניתנה תורה למלאכי השרת, ואף לא לחכמים ולצדיקים בלבד, אלא ל„קהל גויים" ניתנה, ובינהם סוחרים חקלאים אנשי מדע ואנשי צבא, וכל שבט משבטי ישראל היה לו ייעוד מעולו בתיי המעשה והעבודה ובבנין העם ומדינתו [51].

„תעודת ישראל אינה תובעת ממנו לתתרחק מן החיות והעצמאות ומן הפריחה והשגשוג במובן הרוחני והחומרי גם יחד, אלא להיפך: עליו לקבל אותם בשמחה בכל מקום שהם מוצעים לו, כדי למלא את תפקידי החיים, שתורתו השילה עליו, ברב־צדדיות עשירה ככל שאפשר. רק על זאת ישים עינו בהתמדה: שהוא יישאר תמיד אדון על קניני הרוחה הכלכלית הזורמים אליו בשפע, שיקלוט אותם, כביכול, לתוך מהותו המיוחדת של ישראל. יכניס אותם לתוך ריקמת הרוח של התורה וישוות להם ערך ומשמעות רק במידה שהם נעשים כאסקופה נדרסת לצורך קיום מצוות ה׳. אבל ידחה מעליו כל דבר שאין בכוחו למזגו עם רוח התורה" [52].

הפיכה זו של כל התחום האריצי והחומרי לזירת הגשמתו של רצון ה׳, הוא קידוש ה׳ האמיתי והאידיאלי, הוא גדול ביהדות מקידוש־השם על־ידי הקרבת החיים. מעולם היו אבותינו — ישראל עם קדושים — עובדי אדמה ורועי צאן, הפועל השכיר היהודי, המחפש את מחיית ביתו בדוחק ובעבודת פרך כל היום, ובלילה נכנס לבית המדרש ללמוד תורה — הוא נציג מכובד ביותר של „ישראל גוי קדוש" [53].

כי —

„יהדות אינה דת, בית הכנסת אינו כנסיה, והרב אינו כומר. יהדות אינה מין נספח להיים ׳אינה חלק מתעודת היים של האדם. יהדות מקיפה את כל החיים, והיא סך־הכל של תעורות חייגו".

יהדות אינה מתקיימת בעיקר בבתי כנסיות; התפילה, הצום והחג אינם כל עצמותה. דת ישראל אינה תחליף לחיים; דת ישראל היא היא חיים יהודיים, ובמילון היהודי אין מקום ל„חיים חילוניים" [54].

51 עי׳ פירוש, בראשית ו, ה; ס, סו; יו, א; כח, כז; כו, ג—ד, לז; לה, יא; מח, ג וכו׳; במדבר ח, ב; כו, נב; ל, ב; דברים ז, ה; יח, יג; סידור, עמ׳ 116; כתבים, כרך ג עמ׳ 273; יסודות החינוך, תל אביב תשי״ח, עמ׳ ע וכו׳; והשה גרינפלד, שם עמ׳ XCV; י. עמנואל, שם עמ׳ 170—171.

52 כתבים, כרך ו עמ׳ 292.

53 עי׳ פירוש, בראשית א, עמ׳ [illegible]; כרך ב עמ׳ 36; סידור, עמ׳ 103 וכו׳.

54 עי׳ כתבים, כרך [illegible] עמ׳ [illegible] 42. אגרות [illegible] ויינברג, נחלת צבי, כרך ד עמ׳ 137; ד״ר נוה, שם עמ׳ [illegible]

אתר דעת – מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

את סיומם של כל הרעיונות האלה על היחס הרצוי בין התורה החיים, בין היד והחברה, בין האמונה והעשייה, בין רוח וחומר, בין הבורא ב"ה והבריאה — מיצא רש"ר הירש בעיקרון של תורה־עם־דרך־ארץ. [illegible] למשש עיקרון זה כיסוד [illegible] ההדית, ובעשיית [illegible] אמונה [illegible] ועקרות, [illegible] בסטורי, חברת [illegible] בכל דרכיך דעהו" — בכל דרך שהיהודי הולך בה כיהודי, ככל נסיבות שעם ישראל מצוי בהן כעם וכחברה, קיימת החובה והאפשרות לחיות חיי תורה שלמים. קיום התורה אינו מותנה במציאות היסטורית, כללית וחברתית מסוימת: כל זמן ומציאות כשרים לעיצוב חיי תורה. לגבי עידן האמנציפציה של ימיו, היה בה בהכרותו זו של רש"ר הירש משום העזה קדושה: הנכונות העקרונית והמעשית לנטרם את חיי הגיטו ולחייב את ה„דרך ארץ" של העידן החדש כרקע מציאותי של חיי תורה שלמים. ואמנם סבור היה שתנאי החיים החדשים היה בהם משום סיכוי לפיתוח חיי תורה יותר מלאים ויותר גאותים מתנאי הגיטו, ואתגר מיוחד של המציאות החדשה ראה בהברת „השכלת היהודים" ב„השכלה יהודית"[55]. הגיטו ניתק את רוח ישראל („תורה") מחיי כלכלה, חברת ומדינה בריאים ומלאים („דרך ארץ"), בעוד שאידיאל היהדות תובע איחודם ושילובם הדק היטב („עם"), שכן „דרך ארץ ותורה ירדו כרוכים בישראל" דוקא, ואף התנכרותה של רוח ישראל להישגי התרבות העולמית לא נבעה מעצמותה של יהדות[56].

הגדרה ממצה של היחס בין „תורה" ל„דרך ארץ" במשנת רש"ר הירש נתן הרב יעקב יחיאל ויינברג זצ"ל, אשר היטיב מרבים לחדור אל משמעותם האמיתית של הדברים: „אין דרך־ארץ אלא החומר שעליו פועלת התורה וצרה את צורתו"[57]. תורה ודרך־ארץ — כצורה וחומר. אין ישות לאחד בלי השני. הם מתגים זה את זה ומתמזגים זה עם זה[58]. שלטון התורה פירושו עיצוב החיים הארציים בדמות הצורה שהתורה צרה להם. חיים ארציים אלה כוללים גם את תחום התרבות האנו־שית, ומבחינה זאת תורה־עם־דרך־ארץ פירושה שלטון תרבות התורה על תרבות האדם. החומר הגולמי של האדם — גופו, רוחו וחריבותו — נתון ועומד בהיבראו; באה התורה וכופה עליו צלם ודמות. „דרך ארץ קדמה לתורה", כדרך ששבת ימי הבריאה המעשה קודמים לשבת, וכדרך ששבעת ימי תיגוק שנולד קודמים ליום השמיני, יום המילה[59].

55 עי' אגרות צפון, אגרת נז; כתבים, כרך א עמ' 32; נהשוה ציוני דרך, עמ' 138; מורה, עמ' 143; הרב יוסף ברויאר, עטרת צבי, ניו יורק 1962, עמ' 52.

56 עי' פירוש, בראשית ג, כד; כתבים, כרך ב עמ' 451; כרך ז, עמ' 240.

57 ספר רשר"ה, עמ' 192.

58 עי' כתבים, כרך א, עמ' 279.

59 עי' פירוש, בראשית ג, [illegible] 121, 226; ציוני דרך, עמ' 137; [illegible] עי' תיספורנו, עמ' [illegible] הגות [illegible] תלמוד [illegible] ונורה, עמ' ג.

www.daat.ac.il

לפיכך אין במשנתו של רש"ר הירש מקום לחכמות וללימודים „חיצוניים". תורה-עם-דרך-ארץ מבטאת את האמונה בכוחה של תורה להווות „עיקרון צורני דינמי" לכל חכני התרבות ולפשוחם משרתים נאמנים לשמת „ערך העליון"[59].

אתר דעת - מכללת הרצוג

הרשב"ם, תורה-עם-דרך-ארץ — אצל רש"ר הירש הוא דבר אין כמותה. הגדה ה נכונה לא במשמעותה הדתיאלאנית: שני כוחות, המנגדים זה לזה והנאבקים זה עם זה, מתרשבים מוחדשים על רמה גבוהה יותר[61]. בלשון מדעי הטבע אפשר להגדיר: תורה-עם-דרך-ארץ אינה תערובת פיסיקלית אלא תרכובת כימית. התורה והחיים, יהדות והרבות, אינם משלימים זה את זה, אלא מגיעים לידי זהות גמורה[62]. כנגד הבנמה הפסרנית, לתעמיד „תורה" ו„דרך ארץ" זו על-יד זו, ללא השתלבות אורגנית ודינמית, הבהין רש"ר הירש: „כל המשתף שם שמים דבר אחר — נעקר מן העולם"; והוסיף: „לפני שמים וארץ אנו מחוודים: אלו חבעה דחנו שנתנגר מכל מה שקרוי ציבילינציה והשכלה, כי אז היינו מוכנים ללא היסוס לעשות כן, כי דחנו היא לנו דבר ה', ואין חכמה ואין חבונה ואין עצה לנגד ה'"[63]. לפיכך אין בה בשיטת תורה-עם-דרך-ארץ לפי תפישת רש"ר הירש משום וויתור עקרוני לרוח הזמן או משום התחשבות חועלתית בצרכי החיים של דור האמנציפציה[64].

המגמה העל-זמנית והאוניברסלית של שיטת תורה-עם-דרך-ארץ באה לידי ביטוי אופייני גם בדרך המיוחדת בה הגדיר רש"ר הירש את דמות האדם היהודי השלם בין כל באי עולם. כל אדם ואדם נברא בצלם אלוקים, ומטבע בריאתו יש בכוחו להתעלות לדרגה גבוהה של שלמות מוסרית אנושית. אברהם אבינו הגיע לשיא המידות האנושיות, להומאניות טהורה, עוד בטרם נעשה לאבי האומה

60 השוה מוריה, עמ' 153; הרב אליהו מונק, נחלת צבי, כרך א עמ' 29; רד"י ויינברג, שם עמ' 137.

61 השוה ר"מ כהן, שם עמ' 120; N. H. Rosenbloom, Religious and secular co-equality in S. R. Hirsch's educational theory, Jewish Social Studies, October 1962; Norman Lamm, Two Versions of "Synthesis", Leo Jung Jubilee Volume, New York 1962. הרב לאם טוענה אמנם בציינו כי בתפישת רש"ר הירש תורת ודרך-ארץ נמצאים ביחס הדדי של הרמוניזציה חדו-קיום סטאטי.

62 עי' פירוש, בראשית ג, כד; כתבים, כרך ז עמ' 283; ישורון, כרך ח עמ' 377. והשוה רד"י ויינברג, שם עמ' 191 וכו'.

63 כתבים, כרך ב עמ' 496, 499. שמואל הולדהיים, מראשי הריפורמה הקיצונית, דיבר על „התפשרות" בין הדת וכין המדע והתפשלה (S. Holdheim, Geschichte der Entstehung etc., Berlin 1857, p. 20). גם על שבועון חוגי הריפורמה Sabbathblatt התנוסחה הסיסמה „תורה עם דרך ארץ"! דבריו של נ. רוזנשטיין, שם ע' 104, על המיזג בין תורה ודרך-ארץ בבשמתו של רש"ר הירש — אין להם אחיז בכתבי רש"ר הירש.

64 [illegible]

www.daat.ac.il

הישראלית ולנושא מזונה וייעודה. יעקב אבינו, עם היותו יושב באוהלי תורה, אימץ לעצמו את כל התכונות הנעלות של האנושיות הטהורה ללא סייג. זרעו של אברהם ההולכים בדרכו — לעולם הם ההומאניים בבל אדם לפיכך על היהודי להיות אדם־ישר [illegible] לקנות לו [illegible] עליו לכל [illegible] כל [illegible] האנושיות הטהורה. [illegible] אחר מכן ראוי [illegible] לדרגה הגבוהה יותר של „ישראל". ושוב: „דרך ארץ קדמה לתורה" — היהדות היא דרגה עליונה של אנושיות. את הזיקה הזו בין אדם ויהודי, בין אנושיות ויהדות, ביטא רש"ר הירש בצמד־הכינויים „אדם־ישראל"[65].

„אדם־ישראל" הוא היהודי השלם, שהוא גם אדם מושלם ואידיאלי. „ישראל" כולל „אדם", ואין „אדם" כולל „ישראל", שכן משמעות „ישראל" גבוהה ורחבה יותר מ„אדם". דיו ליהודי שהוא „ישראל" שלם ותמים, שכן דרגה זו כוללת את תכונות האנושיות הטהורה. לא די לו ליהודי להיות „אדם" שלם, ומאידך אין ההווה היהודית תחליף לאנושיות. „אדם־ישראל" פירושו: היה „ישראל" בכל נימי רשותך האנושית. „אדם־ישראל": לא — אדם ועם־זאת ישראל, ואף לא — ישראל ועם־זאת אדם; אלא: ישראל שהוא אדם בדרגה הגבוהה ביותר שבן־תמותה יכול להגיע אליה על־ידי השתעבדות מרצון לרצון ה'. מכאן שאידיאל „אדם־ישראל" רחוק כרחוק מזרח ממערב מן הסיסמה היהודית־המשכילית: „היה אדם בצאתך ויהודי באוהלך"[66].

„אדם־ישראל" הוא היהודי האידיאלי המגשים באישיותו ובחייו הרוחניים והמעשיים את השקפת העולם של תורה־עם־דרך־ארץ.

סיום בגליון הבא

65 עי' פירוש, בראשית ב, כד; ה, ב; יז, א; יח, א.

66 עי' תורה עם דרך; פירוש בראשית יח, יז; יז, א; כתבים, כרך ה עמ' 312 [illegible] מצות המ[illegible] לכל [illegible] „אדם־ישראל" [illegible]

אתר דעת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

הרב גבריאל קראוס

השתלת איברים בהלכה

דרצאו בכנס הלשני הרביעי לרפואה כמשפט

אתר דעת - מכללת הרצוג

בראשית חודש דצמבר שחלף נתמלא העולם התרגשות והתפעלות כאשר צוות רופאים מנתחים בדרום אפריקה בצע את הנתוח הראשון של השתלת לב. בהשתלת כשלעצמן אין משום חידוש. השתלות עור וערוי דם בוצעו כבר מאות בשנים. השתלת הקרנית הראשונה נעשתה בהצלחה לפני למעלה מ־60 שנה. לאחרונה בוצעו השתלות כליה, כבד, וריאה. אולם השתלות לב עשו רושם רב יותר והעלו יותר וכוחים מאשר כל סוג השתלה אחר. עובדה זו נובעת בחלקה מגורמים אמוציונאליים. הלב נחשב מאז ומתמיד כמקור הטוב והרע, כפי שאנו אומרים יום יום בקריאת השמע: "ואהבת את ה' א' בכל לבבך" (דברים ו, ה) "בשני יצריך — ביצר הטוב וביצר הרע" (רש"י). לכן חרדים משני הרעיון של השתלת לב. לדעתי אין לייחס תשובות יתרה לשקולים רגשיים כאשר מדובר בעניני הלכה ובמיוחד כאשר הדבר נוגע לפקוח נפש. זאת ועוד, בהשתלת לב כרוכות יותר שאלות חוקיות ומוסריות מאשר בהשתלת אברים אחרים. בעיות אלה נתקרות כעת ע"י שתי ועדות; אחת מהן הוקמה ע"י משרד הבריאות הבריטי והשניה ע"י האגוד הרפואי הבריטי. אך ועדות אלה טרם הגיעו לתוצאות מניחות את הדעת. אפילו אם בסופו של דבר תגענה לכל מסקנות שהן, לא יהיה בכך משום פתרון לבעיה מבחינת ראיתנו־אנו (ההלכתית). אותנו מחייבים חוקי התורה ושאיפתנו היא לדעת מהי גישתה של התורה לבעיות מביכות אלה. בהברות־נו העסוקה בעיקר באספקטים ההלכתיים של השתלות אברים.

ברצוני להעיר מלכתחילה שאין בכוונתי לפסוק הלכות. הבעיה הנה חדשה מדי ובשטח זה טרם דשו. אין כל צל של ספק שבתורה נמצא הפתרון לכל בעיה, אך פעמים רבות קשה מאד למצא את הפתרון, וביחוד לשאלות שלא נודעו לדורות עברו. הדריכוני השו"ת מפי בני סמכה הלכתיים בני זמננו. לשמחתי הגיעו לידי שלוש סוגיות העוסקות באותה שאלה של השתלת לב, פרי עטם של שלושה תלמידי חכמים בעלי שם, כבוד הרב הראשי ד"ר ע. יעקובוביץ, הרב י. י. וייס אב"ד דק"ק מנצ'סטר והרב ז. אורבאך שליט"א מירושלים עה"ק ת"ו.

עובדה היא שאפילו הגויים, אשר בדרך כלל אינם מתקשים כמונו להגיע להחלטה זו או אחרת, שכן אין להם כל כך הרבה הגבלות אשר יחייבו אותם, אפילו הם עדיין מגששים, גם ביניהם אין תמימות דעים בשאלות מעין אלה. אם בתום כנוס זה תשארנה מספר בעיות טעונות פתרון ויתגלו חלוקי דעות, לפחות אי אפשר יהיה לטעון שאיננו עוקבים אחרי התקדמות המדע או מפגרים אחרי ההלך המחשבתי של ימינו־אנו.

www.daat.ac.il

נתחיל בבעיה הקשה ביותר, כלומר השתלת לב. אחר כך, נפנה בהדרגה להשתלות כבד, ריאה וכליה ולבסוף נעסוק בהשתלת קרנית.

סיבה נוספת לסערת הרוחות הגדולה סביב השתלת לב עומדת נתחים דומים אחרים היא [illegible] הדרישה של הפסקת פעילות מלאה [illegible] ריאה. [illegible] הכליה, לעומת זאת, [illegible] הנו פשוט [illegible] תרומת תורם מוציאים את הכליה לשם השתלה. אך, כאלטרנאטיב, ניתן להחיות את הכליה בהיותה עדיין בגוף התורם ע״י כך שמזריקים תמיסת מלח המכילה חמצן לתוך אחד העורקים.

הדרך היחידה בה ניתן להחיות את לב התורם לאחר מות יתר האיברים, היא לחברו למכונת לב וריאה וע״י כך לספק לו דם. המכונה מחיה את הלב או מוגעת הפסקת פעימתו. בו ברגע שהמקבל מוכן לקבל את הלב המושתל, מנתקים את המכונה ומוציאים את הלב.

מה נותן לרופא את הרשות, לנתק את המכונה? מסופר שד״ר ברנארד אמר שהוא מנתק את המכונה כשהשתכנע שלא ניתן עוד להועיל לחולה התורם. אין לנו ספק שהרופא משפע ע״י דעה קדומה בעלת משקל רב. השאיפה בתת־הכרתו לפרסומת, הספוק הרב של עמידה בזרקורי הבמה העולמית, להיות מוכתר כחלוץ בשטח הרפואה, כל אלה עלולים בנקל להוות גורמים מכריעים בהחלטה מתי לנתק את מכונת הלב והריאה. גם בלי שיקולים אלה, ידוע שקשה ביותר להחליט אימתי לא נתן יותר לעזור לחולה.

לא פעם קרה שהתולים לא אמתו את גבראות הרופאים והחליטו אע״פ שהרופאים אמרו נואש מסכייהם לחיות. המקרה של הפרופסור לנדאו הנו דוגמא קלאסית. בתיותו אזרח יוצא מגדר הרגיל התחבנה הממשלה הסוביטית בפני רופאיו לעשות כל אשר לאל ידם כדי להחיותו. ואמנם הצליחו להחיותו עוד שש שנים נוספות. מצד אחד באים הרופאים ביכולתם להחיות אנשים שהעידו עליהם כמתים מבחינה רפואית. מאידך כאשר הם זקוקים לאבר לשם השתלה מחליטים הם שאין כבר באפשרותם לעזור עוד לחולה כזה.

לאחרונה הגיע לידי קטע מתוך עתון *, בו מסופר על ראיון מעניין ביותר עם הד״ר ברנארד. באיזו מדה בצוע נתחים כאלה גובע מהחלטה מסוכנת, נתן להוכיח באופן חד משמעי על ידי צטוט של כמה קטעים ויליוואנטים:

„שאלה: לא פעם הגדרת מוות כך — הפסקת של רפלקסים של נשימה ספונטא־נית, של פעימות הלב. אתה מניח שקיים מצב של מוות כאשר המוח מת. מבקרים הצביעו על מקרים שאתה, ד״ר ברנארד, היית מאשר כמתים, אבל בהם לפי ד״ר פורסמן חלה החלמה גמורה. הוא אף צטט לפחות שני מקרים. שאלתי אליך היא. האם הגך בטוח לגמרי שלא טעית באבחון המוות?

תשובה: הנני רואה את הדבר כך. כל אדם עלול לטעות. אבל הייתי רוצה לראות חולה שהחלים לגמרי, אחרי שמחזור הדם שלו ופעימות לבו הפסיקו לגמרי ושאספקת הדם למוח הופסקה לחלוטין ובל זה במשך חמש דקות בטמפרטורה [illegible] שאלה: [illegible] הנוסף [illegible]

אתר דעת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

שאלה: ד"ר פורסמן צטט בין היתר המקרה של איש אמריקאי שאעלו נעשו מאמצים להחיותו במשך 45 דקות. פעילות ההחייאה הופסקו בלי שהושגה הצלחה. התיאשו מהחולה ורק במקרה הרגישו שהנשימה התחילה. בחדש ים ריפלקסים ועירים ביותר. המחקר מראה שהמוח נפגע ברה בשער 3 שעות. כל זה הרים לומר שאלת הא ללא כל קשר לתרומה, האם אין [illegible] את החולה מכיון שהוא מאמין שלא ניתן עוד להועיל לחולה? אבל אלמלא עמד להשתיל אבר היה ממשיך עוד קצת במאמציו (להחיות את החולה).

תשובה: אינני סבור כך. כבר אמרתי לך שאנו בסך הכל בני אדם, ומגיבים כבני אדם. נדמה לי שהצבור צריך לרכוש אמון לרופא שיעשה כל אשר ביכולתו כדי להמנע משגיאות. כמובן שהנך צודק באומרך ששגיאות יכולות להעשות. אל לנו להרחיב את הדבור על כך, אלא פשוט מאד עלינו להאמין לרופאים ולהיות בטוחים שטעויות מעין אלה אינן נעשות בכוונה.

נדמה לי שקטע זה מדבר בעד עצמו ואינו דורש פירוש נוסף. עם זאת יודע אני שאין הבעיה פשוטה כלל וכלל. גם בלי השתלת אברים עומדת תמיד בפני הרופאים הדילמה הכואבת של עדיפויות. כמה זמן יש להמשיך בנסיונות של החיאה? את מי מהחולים הרבים יש להעדיף? אם הם מנצלים את כל יכולתם במשך תקופה ממושכת כדי להחיות חולה אשר יתיה אולי לכל היותר ללא דמות של אדם מה יקרה לכל החולים האחרים לאין ספור אשר צועקים לטפול רפואי? איני מתימר לענות תשובה מלאה לשאלות מסובכות אלה. אך נקודה אחת ברורה גראית לנו. לנתק מכונה מלב יריאה, ובכך לקצר חיי אדם אחד כדי להציל אדם אחר, אינו מתישר עם דיני התורה. „אין דוחין נפש בפני נפש". מובן שהתורם האידיאלי מבחינה הלכתית הוא אדם נטול ראש, אשר לבו עדיין פועם בעזרת אמצעים טכניים. אדם כזה יכול להחשב כמת ללא כל ספק. זוהי הדוגמא הקלאסית אשר חז"ל מצטטים כה רבות: „פסיק רישא ולא ימות". מה היינו אומרים במקרה בו הראש לא ניתק אבל אשר בו כל המוח כביכול הוצא? בודאי שגם זה נקרא מת. כיצד נראה מקרה בו המוח לא הוצא אבל הפסיק לפעול בגלל נזק שאינו ניתן לתקון, והלב פועם אך ורק בעזרת אמצעים חיצוניים? כנראה שגם זה היה נחשב כמת.

הערה היא שעולם הרפואה מגשש באפילה בקשר לקביעת רגע זה. אפילו כאשר ה־electro-eucephalograph, המכשיר המודד ורושם את זרם ההשמל המופק במוח מראה קו מאוזן, סימן שהמוח כבר אינו מעביר פקודות, אין כל ערובה שלא נתן להפעילו מחדש ע"י גירוי באמצעים חיצוניים.

נגמה עתה לקבוע מהי דעת התורה בנוגע להגדרת המוות.

משנה, יומא פג.: משנפלה עליו מפולת ספק הוא שם, ספק אינו שם, ספק חי, ספק מת, ספק כותי ספק ספק ישראל, מפקחין עליו את הגל. מצאוהו חי מפקחין ואם מת יניחוהו, ובגמרא שם מ"ח.: תנו רבנן עד היכן הוא בודק עד חוטמו, ויש אומרים עד לבו... אמר רב פפא מחלוקת ממטה למעלה אבל ממעלה למטה כיון דבדק ליה עד חוטמו שוב אינו צריך, [illegible] „כל אשר נשמת רוח חיים באפיו" (בראשית ז, [illegible] מכאן משמע [illegible] ונלמד [illegible] מלמדים על הדעת האחרונה. אם [illegible]

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

ודאנו את הפסקת הנשימה, אנו חושבים את האדם כמת. האם קריטריונים אלה תוקפם עדיין יפה בימינו, בעידן בו הרבה אנשים חזרו לחיים באמצעות טכניקות חדשות, או שמא נעמוד בתוקף על כך שהדין הוא הדין, ואין דבר בעולם אשר יוכל לשנות אותו? אולם, אם אין שום קובע שיש נושם אם בתחתיק כבר שלושה ימים, חוק זה נחקק למניע אבחנה מוטעית. חוק זה כמובן נוגד את המצוה שבתורה: „קבור תקברנו ביום ההוא" (דברים כא, כג). אולם להפתעתנו מוזכרת בספרי התנאים האפשרות של מצב ממושך של אי הכרה „יוצאים לבית הקברות ופוקדין על המתים עד ג' ימים וגו'. מעשה שפקדו אחד, וחיה כ"ה שנים ואחר כך מת. אחר והוליד ה' בנים ואחר כך מת" (שמחות, תחילת פרק ח')

בימים קדומים קברו את המתים במערות והיו צריכים רק לפתוח את מכסה הארון כדי לוודא המוות. ה"חתם סופר" (שו"ת חתם סופר יו"ד ס' של"ח) מסביר שסום דבר איננו יכול לענות את ההגדרה של מוות כפי שנקבעה בגמרא. העובדה שאחת לאלף שנה יתכן מצב ממושך של העדר סימני חיים שיכול לגרום להפסקת נשימה, אינה משנה את הדין.

מאחר ולפי הדין הוא נחשב כמת --- האם מותר לנו להשיג מהלכה זו שברגע שהלב והריאות הפסיקו לפעול, יש לנו הרשות להוציאם לשם השתלה? התשובה כמובן שלילית. ה"חתם סופר" מסביר (שם) שכוונת הדין במס' שמחות שאין בבקור המתים משום דרכי האמורי אבל המעשים המובאים שם היו „ממקרים הרחוקים א' לאלף שנים". ה' צווה: „קבור תקברנו ביום ההוא" אף על פי שידע שיקרה מקרה כזה. אבל ביום מצבנו שונה לחלוטין. בימי התלמוד לא היו מכונות לב וריאה, לכן אם מישהו קבור מתחת למפולת הפסיק לנשום, לא היתה כל תועלת להמשיך לחפור כי לא היתה כל אפשרות להחיותו. אבל היום, אם מישהו מפסיק לנשום בשבת, מחללים את השבת כדי להפעיל אמצעי החיאה כאשר יש סיכויים של הצלחה. אם הוא מגיב, אז הוכחנו שהיה במצב של התעלפות. אם אמצעי ההחיאה נכשלו אנו חושבים אותו כמת באורח רטרואקטיבי מהרגע בו הפסיק לנשום. זוהי הדעה אשר הביע הרב שלמה זלמן אורערבך שליט"א מירושלים.

חז"ל מתיחסים בראיונות רבה לאפשרות של מוות מדומה. הרמב"ם כותב (אבלות פ"ד ה') „שאחר יציאת הנפש... וכל המאמץ עיניו (של גוסס) עם יציאת נפש הרי זה שופך דמים אלא ישהא מעט שמא נתעלף." במלים אחרות: לאחר הפסקת הנשימה יש להמתין זמן קצר כדי לוודא שאמנם מת.

נעסוק עתה בבעיה הנוגעת למקבל. המותר לו להסכים שלבו, ריאתו או כבדו של החולה יוחלף באבר בריא? יתכן שבעזרת הלב הפגום יחיה עוד זמן מה. אם הנתוח יכשל, אז ימות בקרוב. זוהי בעיה ישנה נושנה אשר קשורה בכל נתוח רציני. כל הפוסקים מסכימים לקבלת סכון זה. האפשרות של רפוי הנה שקולה כנגד הוודאות של חיי שעה. ברם, במקרה של השתלת לב, כבד או ריאה המצב שונה במקצת. עד [illegible] הרבה מדי בריא [illegible] לבו [illegible] בשלב [illegible] לפי [illegible] שהגיעה [illegible] הרבה [illegible] מחוץ [illegible] נכשלו [illegible] עלולים [illegible] מצב [illegible] מחוץ [illegible] ההשתלות [illegible]

www.daat.ac.il

14 הסתיימו בכשלון, חולה אחד המשיך לחיות 4 הדשים ואחר עדיין במצב קריטי. ריאות: 10 נסיונות של השתלה בוצעו עד כה. כלם ללא הצלחה. לפנינו תמונה מדכאה למדי ולכן הנני תומך בדעה המקובלת אצל הרבה ומחי רפואיים בעלי שם, בהסכם הכללי שהגיעו אליו, שהתמונה הרבה יותר מבטיחה. אחוז הצלחה מלא עד כה, 60%—80% הצליחו או למחות העליחו באופן חלקי.

נדון עתה בבעיה זו של השתלת כליה. נתן להוציא את הכליה כשהתורם עדיין בחיים היות ואדם יכול לחיות גם בכליה אחת בלבד, או אחרי המוות. שתי אפשרויות אלה מציגות שאלות שונות לחלוטין. נגמה ראשית להבהיר האם מותר להרחיק כליה אחת מאדם חי כדי להציל אדם שני ממות ודאי. האם מותר לו לאדם לסכן את חייו כדי להציל את הזולת? ב„בית יוסף" (סוף הושן משפט) מצטט הרב יוסף קארו ה„הגהות מיימוניות" אשר סבור שאדם חייב להעמיד את עצמו בסכנת חיים אפשרית כדי לנסות להציל את הזולת ממות ודאי. לדעתו, משתמע חיוב זה מהמצווה: „לא תעמוד על דם רעך" (ויקרא יט טו) אולם, ב„שולחן ערוך" אין הרב יוסף קארו מזכיר דין זה. השמטה זו מביאה את הסמ"ע (סוף תרמ"ה) להבין שאין אנו מקבלים את דעת ה„הגהות מיימוניות" ובכל זאת מזהירים חז"ל שאין לנו להיות מדי אנוכיים כשאנו מחליטים אם ההצלה מצריכה סכנת חיים לעצמנו. מסקנתם היא שאחרת יום יבוא והגלגל יחזור וכשנזדקק אנו לעזרה, יחליט הזולת ששום אין הוא חייב להצילנו (פתחי תשובה).

הרדב"ז (ג' תרכ"ז) נשאל השאלה הבאה: „יהודי אחד עמד בפני הברירה או לאבד אחד מאבריו או להסכים שיהודי אחר יהרג, מה היה עליו לעשות? הרדב"ז השיב כך: אם הרחקת האבר מהווה אפילו ספק סכנה אז אסור לו להסכים להרחקתו. הוא אף מרחיק לכת בהאשימו ב„חסיד שוטה" שכן אין הוא רשאי לסכן את חייו כדי להציל את הזולת. אולם אם הרחקת האבר אינה מהווה כל סכנת חיים, מותר לו להסכים להרחקתו. מעשה זה נחשב אפילו כ„מידת חסידות". אבל בשום פנים ואופן אין הוא מחויב להסכים לדבר. אחד הנמוקים עליהם הוא מבסס פסק זה הוא כדלקמן: „צריך שמשפטי תוריתנו יהיו מסכימים אל השכל והסברא ואיך יעלה על דעתנו שיניח אדם לסמא את עינו או לחתוך את ידו או רגלו כדי שלא ימיתו את חברו".

הרב א. ולדנברג מירושלים שליט"א מציע בספרו: „ציץ אליעזר" חלק ט' סי' מ"ה שהכל מקבלים את דעת הרדב"ז ואפילו ה„הגהות מיימוניות" הנ"ל, אשר סבור שאדם מחויב לסכן את חייו כדי להציל אחרים. ה„הגהות מיימוניות" מתיחס למקרה בו, למשל, אדם רואה את חברו טובע. לדעת ה„הגהות מיימוניות" הוא חייב להצילו אפילו אם הדבר מסכן את חייו. אם מאמציו יוכתרו בהצלחה, אזי לא יפגע כלל. ברם, במקרה של הרדב"ז הנפסד של האבר הנו ודאי והכל יסכימו שאין להעלות על הדעת לחייב אדם להפסיד איבר.

כשאנו באים לדון בהעביר כליות אלה להשתלת כליה, עלינו לדון לפסקנה — זוו [illegible] של הרב [illegible] שקבע [illegible] הוא [illegible] מבסס את [illegible]

אתר דעת-בכללות הרצוג
www.daat.ac.il

הרופאים יכולים להבטיח שאין בכך משום סכנת נפשות, מותר לו לתורם להסכים לנתוח והדבר אף נחשב לו כמעשה חסידות.

עתה, אנו מגיעים לשאלה: האם מותר להוציא כלה, או בנין אחרי המוות כדי להציל את חיי האדם הראשון. [illegible] חדש [illegible] ברגע [illegible] של נתוח [illegible] להחיות באופן גדול מאד [illegible] של ש"ע בענין זה *. אולם אנסה להתרכז בנקודה שהוגדרה בהזמנת לכנוס זה, כלומר לבודד את הבעיות ולהצביע על הכוון המחשבתי של הפוסקים.

בעיה אחת המתעוררת בהשתלת אבר הנלקח ממת היא: „בוול המת". מקטע במסכת חולין (יא ב) וממקומות אחרים אנו למדים שנתוחי מתים אסורים אסור מוחלט. הבעיה השניה היא החיוב של קבורה. גורם מוגע נוסף הוא: „אסור הנאה" מהמת. ולבסוף השאלה של „שומאת הכהן". אסור לכהן לגעת אפילו בחלקי הגוויה. המותר לו לקבל אבר מן המת?

הדרך הבטחה ביותר להמנע מאסורים אלה היא לפעול על פי העקרון של „פקוח נפש". „אין לך דבר העומד בפני פקוח נפש". כל התשובות העוסקות בענין בוול המת מתבססות על התשובה המפורסמת של הרב יחזקאל לנדאו (נודע ביהודה מה"ב, יו"ד ר"י). הוא פוסק שנתוח מתים מותר רק כאשר החולה לפנינו, אם זה מקרה של הצלת חיים מידיה. כלומר אם נמצא על המקום חולה העשוי להנצל ע"י נתוח המתים. ה„תתם טופר" (יו"ד סי' שלי"ו) המהר"ם שיק (יו"ד סי' שמ"ז—שמ"ח) תומכים בסברתו של הנודע ביהודה. הרב יעקב עטלינגר (בנין ציון סי' ק"ע-קע"א) לעומת זאת חולק על גישה זו. אחד מנימוקיו הוא שרק אדם חי המתויב לשמור את מצוות התורה, מצווה להציל את חברו, אבל כשאדם מת, שוב אין הוא כפוף למצוות התורה. מאידך, הרב עטלינגר מקל בכך שהוא מתיר נסויים אנטומיים בתנאים מסוימים ובלבד שהנסער הסכים לדבר בימי חייו. ברור שהיתר זה תופס רק כאשר כל חלקי הגוף נקברים ביום מיתתו, שכן היתרו אינו פוטר מהחיוב: „קבור תקברנו ביום ההוא". הפוסקים האחרים סבורים שאין אנו בעלים של גופינו, אין לנו רשות להסכים לנתוח לאחר המוות, האדם נברא בצלם א' וכל חלול הגוף נחשב כפגיעה בכבודו של א' עצמו.

לאור הנ"ל עלינו להסיק את המסקנות הבאות:

להוציא אבר, לשמרו שמא נוכל לגצלו ביום מן הימים כדי להציל חיי אדם אסור בהחלט. כאשר **החולה** לפנינו, אז מותר לבצע את **ההשתלה**, היות וכאן יש שאלה של פקוח נפש. לפי סברתו של הרב י.י. וויס שליט"א ממנצ'סטר, אם התורם או בני משפחתו מתנגדים להוצאת האבר, אין לרופאים רשות לפעול נגד רצונו או רצונם. ולדעתי יש לדון בזה הרבה.

ברור לכל שהבצוע האכזרי וללא כל אבחנה של נתוחי מתים כפי שהדבר נעשה ע"י מספר רופאים בארצינו הקדושה כאשר אברים וחלקי גוף נשמרים לתקופות בלתי מוגבלות ולאחר מכן מושלכים בצורה המבוישת ביותר, נגוד כל כללי התורה [illegible] אנוש. לא זו בלבד שאין הם נמלכים בדעתם של קרובי המשפחה, אלא [illegible] בוול [illegible] הנמצ[illegible] [illegible] ראוי [illegible] מתו [illegible] ומשמין [illegible] שמה [illegible].

אתר נעת - מכלול הרצוג
www.daat.ac.il

תרבותית בעולם מתירה את הבצוע של נתוחים של אחרי המוות אך ורק בהסכמתם של התורם או בני משפחתו, פרט לנסיבות מיוחדות של חשד במעשה אלימות או בדומה. סכסת ההתבוללות היתה תמיד: „נהיה ככל הגוים", אבל העקרון: „נהיה גרועים מכל הגוים" לא נודע בעבר. בעבר הרשעת וזכות הדיבה זו שבבבר [illegible] הגוים אינם מתחשבים בכל כלל להתדמות בהם חרב זה. שישמו רפואה. אין לי ספק, שלו נרגעו הרוחות ולו במקום עוינות וכעס בא הרצון ההדדי למצא פתרון לשאלה כאובה זו, אז יכולנו למצא דרכים ואפשרויות להגיע לפתרון של הבנה שהיתה מסייעת לשני הצדדים בלי לפגוע ולחלל את עקרונות התורה. לעיון נוסף הנני ממליץ לעיין בהרצאתו שנתנה לפני האגודה של אנשי מדע שומרי תורה בלונדון ע"י הרב ד"ר י. יעקובוביץ, בה הוא מנתח את הבעיות הסבוכות הכרוכות בנתוחי מתים על כל פרטיהן ודקדוקיהן.

לבסוף נתיחס בקצור לכמה אספקטים בנוגע להשתלת קרנית. לפי רוב הפוסקים לא ניתן לחשב עורון כסכנת נפשות. עומדים לפנינו. איפוא, שוב ארבעה האסורים שנזכרו לעיל. נתוח לאחר המוות, קבורה, הנאה וטומאת הכהן. מספר תשובות נכתבו אודות השתלת קרנית. אזכיר בלבד שני הלכי מחשבת אשר הוצגו ע"י כמה פוסקים ואשר מקילים את הבעיה באופן ניכר.

יש הסבורים (סברא זו מתיחסת להרב הראשי הרב א"י אונטרמן שליט"א) שאבר מן המת המושתל בתוך גוף חי, מתחייה מחדש. לפי סברא זו נהפך הוא לחלק בלתי נפרד של המקבל ולכן יורד ממנו יסוד האסור. לכן לא חל עליו החיוב של קבורה וגם לא האסור של הנאה מהמת. עוד נמוק חשוב בעד ההיתר הוא דלקמן: אדם מחויב לוותר על כל רכושו כדי לא לעבור על לאו מן התורה. אולם כאשר כרוכה בדבר סכנת נפשות יש לעבור את הלאו ולא לסכן את החיים. מה הדין כאשר המדובר הוא בסכנת אבר, דבר שלא יגרום למות? כשאדם עומד בפני הברירה או לעבור על לאו או להפסיד אבר, מה עליו לעשות? הש"ך (יו"ד סי' קנ"ז, ב') פוסק שהפסד אבר פרושו פקוח נפש, ולכן מותר לו לעבור על הלאו. ב„הלכות שבת" (סי' שכ"ח, י"ז) לעומת זאת, אנו לומדים שאסור לחלל שבת כדי להציל אבר כל עוד שאין פקוח נפש. כדי לישב סתירה כביכול זו, מציע ה„פרי מגדים" שענין שמירת שבת בהיותו ענין חמור הנו יוצא דופן ולכן אינו נדחה בגלל סכנת אבר. אבל יתר דיני התורה כן נדחים מפני סכנת אבר. אבידה של הראיה יכולה ללא ספק להחשב כסכנת אבר ולכן שוה לסכנת חיים. הרב י. י. זיינברג זצ"ל (שו"ת שרידי אש ח"ב סי' ק"כ) דוחה את הנמוקים הנ"ל, אבל גם הוא מסיים ש„מכל מקום יש מקום להתיר" במיוחד בסומא בשתי עיניו — ע"פ הנהגת מיימוניות הלכי מאכלות אסורות פרק י"ד.

לכן נוכל להתיר את הבצוע של הנתוח, ובלבד שהדבר נעשה בהתאם לתנאים שקבענו מקודם, כגון: חולה לפנינו, אם זה מקרה של פקוח נפש מידי.

אני תקוה שעלה בידי להבהיר השקולים ההלכתיים של השתלת אברים. הדגשתי בראשית דברי שדעותי על הנושא זה לא הלכה ולא למעשה, ואין לפעול לפיהן אלא ע"פ הוראה [illegible] פוסקים [illegible]

אתר דעת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

קביעת המות ע"י הרופאים

בסאמר הקודם נדון המאמר שליש"א בשאלת קביעת המות. עם מסירת המאמר לדפוס הופיע בעתונים רבים בארץ "מכתב למערכת" מאת כב' הרב הראשי לישראל, הרב איסר יהודה אונטרמן שליט"א, וכו מביא את דעת החתם סופר שהוכחה הבכורה לקביעת המות היא הפסקת הנשימה. הרב הראשי שליט"א מוסיף ומדגיש שבתנאים המרשים נתוח המת "צריכים להקפיד על תעודה חתומה משני רופאים (פנימיים) המאשרים כי בחנו את הנפטר והגדו מת באופן החלטי".

לשם הבהרה פנינו לד"ר יעקב לוי נ"י והבאנו לפניו שאלות אחדות.

שאלה: איך מבינים הרופאים את קביעת המות לפי החתם סופר?

תשובה: רבים חושבים שלפי החתם סופר הפסקת הנשימה היא הסימן בהי"א הידיעה המוכיח את המות. לא כן הדבר, שהרי החתם סופר מדגיש שישנם עוד סימנים השובים לקביעת המות, וז"ל: "כל שאחר שמוטל כאבן דומם ואין בו שום דפיקה ואם אחר כך בטל הנשימה, אין לנו אלא דברי תורתנו הקדושה שהוא מת ולא ילינו אותו", עכ"ל. הרי יש לנו שלושה סימנים: א. "כאבן דומם" בלי תנועה ובלי תגובה. ב. "אין בו שום דפיקה" לא בדופק ולא בלב, **ואחר כך** בא כסימן הכי חשוב וסופי: ג. הפסקת הנשימה. יש עוד לדון אם אפשר להעביר את קביעת המות לענין מצות קבורה לקביעת המות צבור הוצאת אברים להשתלה.

שאלה: מה דעתה של הרפואה המדרנית על קביעת המות?

תשובה: בכנס עולמי של ראשי המומחים להשתלת כליות שהתקיים בשנת 1966 היה אחד הנושאים העקריים השאלה מתי אדם נקרא מת. דיעותיהם של הרופאים המומחים היו רחוקות זו מזו. מובן מאליו שיש מקרים ששעת המיתה כל כך ברורה שאין בהם כל ספקוקים, אבל יש מקרים לא ברורים. מומחים מצרפת הביעו רעיון חדש ומהפכני: אין לקבוע את המות על פי פעולת הלב והריאות, אלא על פי פעולת המוח; אם מרכז עצבים זה נחבל ללא תקוה, אז אפשר לקבוע את המות ואין צורך להתחשב בנשימה ובדפיקות הלב. לפי שיטה זו אפשר לקבוע את המות. אפילו אם הלב עוד דופק ימה"מת" הזה מותר להוציא את האברים להשתלה.

מומחים חשובים מתנגדים בתוקף לשיטה הצרפתית הנ"ל, אבל ישנם רופאים, גם פה בארץ, ששיטה זו מצאה חן בעיניהם מפני שעל ידה הם ישיגו אברים טריים, שהשתלתם מצליחה יותר. ברור הדבר שאותם הרופאים ההולכים לפי שיטה מסוכנת זו, ימהרו לחתום על תעודה המאשרת שהחולה כבר מת.

שאלה: באינו צורך יש לדאוג שקביעת המות תהיה בהתאם להלכה?

תשובה: כידוע קיימים אמצעי הבדלה חדישים המודגים אפשרות הדגמת קביעת מת מוחלט. אמנם כן [illegible] לאחשו בעמוד [illegible]

www.daat.ac.il

הרב קלמן כהנא

הוספות הרמב"ן לפירושו לתורה

אתר דעת - מכללת הרצוג

בהיותו בימי בארץ ישראל חיבר הרמב"ן עליו פירושו לתורה. אלו הוספות בהן הנו מעיד עצמו כי אכן הוספות הן וחוזר הנו בו מהדברים שאמר לראשונה. אחת, שניתוספה בירושלים, דנה במקום קבורתה של רחל ונכללה בפירושו במהדורות שלפנינו בכתוב שהיא דנה בו — בראשית לה טז. הרמב"ן כותב שם: "זה כתבתי תחלה ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלם שבח לא' הטוב והמטיב ראיתי בעיני" וכו'.

ההוספה האחרת שנתוספה בעבו מתיחסת למשקל השקל, לדברים שכתב הרמב"ן בפירושו לשמות ל יג ומתחילה במלים: "ברכני ה' עד כה שזכיתי ובאתי לעכו ומצאתי שם בד זקני הארץ ממבע כסף" וכו'[1]. הוספה זו נקבעה בסוף פירוש הרמב"ן על התורה הן בכתבי יד והן בדפוסים הראשונים של הפירוש.

בעוד שני מקומות בכתביו שנתפרסמו מעיד הרמב"ן מפורשות על היותו בארץ ישראל. האחד: מכתב ששלח לבנו נחמן[2], המתחיל במלים: "יברכך ה' בני נחמן" ובו הנו כותב: "בירושלם עיר הקדש אני כותב אליך ספרי זה, כי שבת והנדאה לצור ישעי זכיתי ובאתי לשלום ביום תשיעי לירח אלול ועמדתי בה בשלום עד בהרת יום הכפורים אשר פני מועדות ללכת לחברון" וכו'.

והנה לא נרשמה כאן השנה בה הגיע הרמב"ן ירושלימה. אך היא נרשמה בתפלתו אשר התפלל בעיר הקדש ירושלים, המצויה במהדורות הראשונות ובכתבי יד של פירוש הרמב"ן על התורה, המתחילה במלים "עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים"[3]. הנה בתפלה הזאת נאמר: "כי ביום תשיעי לירח אלול שנת חמשת אלפים ועשרים ושבע באתי בעיר החרבה" וכו'. אמנם העיר כבר רח"ד שעוועל, שבדפוס ליסבון. גורס "ושמונה".

וכן מצאתי גירסא זו בכי"י פ[4] מ, א: ה' אלפים כ"ח, לעומת הגירסא בכי"י פ, ה:

1 ע' "מכתב הרמב"ן ז"ל מעכו" מאת הרב מנחם צבי איזנשטט ז"ל ב"תלפיות" שנה ד' תש"ש ע' 606 ולהלן). (וכן מזכיר הר"י אברבנאל בפירושו לשמות, שהרמב"ן שלח בצנין זה אגרת מא"י לבנו). וכן ע' "הערה נוספת מאת רבינו הרמב"ן" בסוף כרך שני (ע' תקז) של "פירושי התורה" לרמב"ן מהדורת הרב חיים דב שעוועל שליט"א (ירושלם תשי"ן). רח"ד שעוועל העתיק ה"הערה" מדפוס ליסבון "כי הנוסח בשאר דפוסים משובש". אך יש להצטער שלא השתמש בנוסח ובהערות של מהדורת ר' מ"צ א"ש, וע' הקון טעות שבחישוב של רמ"צ א"ש באנציקלופדיה תלמודית כרך ז ערך דינר הע' 104.

2 כתבי הרב משה בן נחמן מהדורת הרב ח. ד. שעוועל כרך א' (ירושלם תשכ"ג) ע' [illegible] ע' [illegible]

3 [illegible]

www.daat.ac.il

ה' אלפים כ"ו. בכ"י ד הגירסא היא: "ה' אלפים" ותו לא, אך בהקדמה לתפלה נאמר בכ"י זה:

"פתחו שערים מלאכי שמים, לרב בנשאי אל דבר ידוע תכון תפלתי לכונן בית המקדש הבנה בירושלים [illegible] בנת המשא אלפים [illegible] הרים הבקעה [illegible] הר ציון [illegible] ארמון [illegible] הר הבית [illegible] לאביר יעקב לעבור אל המורה ואל הצבי ויאחז צדיק דרכו והלך לעכו ומשם הלך לירושלים. וזאת התפלה שהתפלל הרב בהר הקדש בירושלים".

ואם עלה בשנת 5027, הרי שהיה בירושלים בר"ה 5028.

כן נאמר בכותרת למאמר שלם מהדרשה לראש השנה, שבכ"י ווטיקן קפה, שהיא נאמרה בעכו[4]. אך כמובן שאין הכרח שהנאמר בכותרת הנו יותר מהשערת המעתיק.

יש להניח, שהרמב"ן עלה ארצה דרך עכו, כאמור בפיסקא המובאת לעיל מכ"י פולדא, משם עלה ירושלימה, והיה בה בר"ה ויום הכפורים של שנת 5027 או 5028. כנראה חזר לעכו, ושם דרש באחד מראשי השנה שלאחר זה את דרשתו ושם נפטר והובא לקברות[5]. לפי עדות בעל "שלשלת הקבלה"[6] נפטר הרמב"ן לא יאוחר משלש שנים אחר נסיעתו לארץ.

זהנה לא מצאתי הסבר לכך שההוספה האחת וכתה להכלל בפירוש הרמב"ן והשניה לא נכללה בו בשום מהדורא, גם לא בכתבי יד שוכינו לראותם, ואף לא נכללה ב"הוספות" לפירוש הרמב"ן[7].

מלבד שתי הוספות אלה לפירוש הרמב"ן צוינו בכתבי יד הוספות אחרות הכלולות כמעט כולן בפירושי רבנו במהדורות שלפנינו ובכתבי יד.

והנה בשנים האחרונות הופיעה מהדורא חדשה של פירוש הרמב"ן על התורה, והיא הנוכרת כבר, מהדורת הרב חיים דב שעוועל (כרך א בראשית, שמות ירושלים תש"ט, כרך ב ויקרא, במדבר, דברים ירושלים תש"ך).

מהדורא זו מבוססת לדברי הרב חד"ש בעיקר על שלשה כתבי יד של פירוש הרמב"ן שבספריות שכסר ועל כתבי יד נוספים ודפוסים ראשונים. אך יסודה העיקרי הוא הדפוסים שלנו ההולכים בעקבות דפוס רומי. והנה משום מה לא שם המהדיר לב כלל לבעית ההוספות, הנוספות על שתים אלה שצוינו לעיל. עובדת הנספות אלה הוזכרה במאמרו של הרב מ"צ א"ש ב"תלפיות" שהוזכר בהערה 1.

ואכן הופיע ע"י הרב א"ש פירוש הרמב"ן לספר בראשית (כרך א בראשית וישלח, ניו יארק, תש"ס; כרך ב' וישב-ויחי, ניו יארק, תשכ"ב) ובהוצאה זו צוינו לדברי ההקדמה "המאמרים שלפי כת"י מרגלית 208"[7] נתוספו ע"י הרמב"ן

4 עי' דרשת הרמב"ן לר"ה מהדורת זכרי' שוואדרן (פרנקפורט תרע"ד) ע' 2.

5 עי' ש. ח. קוק: עיונים ומחקרים ב ע' 133-130 ובמיוחד הערות 28 ל-42. אך יש האומרים כי מקום קבורתו של הרמב"ן הוא בירושלים או בחברון. ע' זאב וילנאי: מקבות מדש בארץ, ע' [illegible]

5 [illegible] הדורת יוסף [illegible] תקכ"ב [illegible]

6 [illegible]

אתר דעת - מכללת הרצוג
www.daatac.il

בהיותו בעכו". הרב א"ש במהדורתו התבסס על מהדורת ליסבונה משנת רמ"ט והשתמש במיוחד בכ"י אחד, אשר אותו רואה כמדויק ביותר, והוא כת"י אדלר 662 (מספרית שכטר), אשר בו השתמש גם הרב חד"ש וצוין ככת"י ג', כמצת כתיבת כתב [illegible] הרב א"ש (בהקדמה [illegible] 13) את שנה [illegible] המאמר, [illegible] הוא א"ש לציין [illegible] נתוספה לו מאמר מעניין 208 ואף עיטר את מהדורתו בצלום העמוד הראשון של ההוספות שבכ"י זה. והנה כת"י זה הנו כת"י של פי' הרמב"ן על התורה בבריתיש מחיאום, הדלי 5703, ראה ע"י מרגליות בקטלוג שלו במספר 208. בסופו 22 עמודים מוקדשים ל"אלו התוספות שהוסיף הרב ז"ל בפירוש זה בהיותו בעכו". ס"ה ההוספות שצוינו בכ"י זה הוא 89*. מהן בספר בראשית 60, בספר שמות 12, בספר ויקרא 10, בספר במדבר 5 ובספר דברים 2. והנה 27 ההוספות הראשונות שבבראשית המנויות בכ"י הדלי לא צוינו כלל ע"י הרב א"ש ואף שתי הוספות שחסרות בדפוס רומי (3 ו-4) ושצוין וחסרונן במקומן ע"י הרב א"ש לא צוינו כהוספות. ואין לנו אלא לאמר, שהחל הרב א"ש בציונינו מהוספה 29. אך גם משם ואילך לא צוינו כל ההוספות וזאת אפילו למצמים במקומות שצויינו שחסרה הוספה זו בכ"י אדלר בו השתמש הרב א"ש.

מצאנו על כן לנכון לבדוק ע"פ כמה כתבי יד ומתוך השתמשות בדפוסים ראשונים (רומי ד"ל"ג-רל"ז שנציין להלן ד"ר, ליסבונה-אשבונה רמ"ט שנציין ד"ל, נאפולי ר"ן שנציין ד"נ) מה שנמסר לנו על הוספות שהוסיף הרמב"ן לפירושו, השתמשנו בכתבי יד דלהלן:

ל' הרב מ"צ א"ש מציין את השנה 5131 כשנת כתיבת כת"י זה. הסבר לדבר נמסר לי ע"י החוקר ר' משה לוקיר באמצעותו של ידידי ר' ישראל דינסט, ואלה דבריו: "הכ"י אדלר מספר 662 (דף 11 בקטלוג אדלר), שהוא פירוש הרמב"ן על התורה, הוא בלי זמן־הכתיבה. ראה הקולופון כסימן 50 של הצלומים בקטלוג אדלר. שם הסופר, לפי הקולופון הנ"ל היה יצחק בן יהושע. המחבר של קטלוג אדלר (והוא אדלר בעצמו) מצא ברשימת נוריבאוגר (של אוקספורד) במספר 2402 ג"כ שם של סופר יצחק בן יהושע. ויען כי שם נזכר (בסעיף 4) הזמן של 5131 לכן העביר אדלר את הזמן ההוא גם על כתב ידו 662, והוא חשב ששניהם נכתבו על ידי אותו יצחק בן יהושע.

ובאמת לא כן הדבר. הכרך אוקספורד 2402 מכיל ארבעה כ"י שונים; ורק שלשת כ"י הראשונים נכתבו ע"י יצחק בן יהושע, וכ"י הרביעי, ששם נזכר הזמן 5131, לא נכתב על ידו רק על ידי סופר בלתי ידוע. וא"כ הזמן לא נוגע כלל לכ"י של אדלר, ולא נשאר אלא לקבוע זמנו עפ"י השערה.

הרב שעוועל ושיער את זמנו של הכ"י לפי ראות עינו ולפי הצעתי במאה הט"ו. כלומר מ' אלפים ר'. והרב איזנשטאט נמשך אחרי רשימת אדלר ונתן את זמנו של הכ"י 5131 שלא בצדק.

[illegible] בערי [illegible] נמשמה [illegible] בהוספות [illegible] תוספות שיש [illegible]

[illegible]

אתר זעת-מכלל-הרצוג
www.daatacl.il

1. כ"י ברטיש מוזיאום הרלי 5703 (מרגליות 208), צוינו אצלנו — ה. בכ"י זה באה כאמור בסוף רשימת "תוספות" שיחסו במפורש כתוספות שהוסיף הרמב"ן "בהיותו בעכו". לפני כל הוספה צוין הפסוק שבו היא מופיעה. אחרי הוספות אלו באה הוספה בצירוף בפה מלא: "ואיכא מילי לאוקמי פתורי דברי לקמן". הוספה זו אינה המדויק.

תוכן כל מה שצויין כהוספות נכלל בכ"י זה גם בפירוש עצמו, מלבד הקטע שבשמות יו סז (66). ומענין שגם בגליון לא-נתווסף קטע זה, למרות שבשני מקומות בהם תוספת ומצאת בפירוש לא במקום שצויינה ב"תוספות" אלא במקום אחר היא נתווספה גם בגליון במקום שצויין בתוספת (בראשית לב ה [42] ושמות י ב [62]).

מרגליות כאמור מוסר פרטים על כתב יד זה ולדעתו הוא נכתב במאה 14 עד 15 למנינם.

2. כ"י פרמא, בקטלוג של פיטורו פירו ב 5, צוינו אצלנו — פ. כתב היד כולל א. פירוש הרמב"ן לתורה. ב. הוספות שהוסיף הרמב"ן בעכו. ג. התפלה "עומדות היו רגלינו". בעמוד האחרון של כתב היד ניתן לקרא "... עבודת הקודש ע"י הצעיר באלפי אברהם הי"ע יזי"א [=הי' ישמרהו ויצרהו ורבה זרע יאריך ימים אמן] בכ"א שמון[אל]... והיותה השלמתו היום יום ו' י"ח ימים לירח אדר שהוא... [ל]חד"ש מרצו של שנת חמשת אלפים ומאתים ושמנה עשר...". והנה י"ח אדר לא יחול אף פעם, אף לא באדר שני, ביום השישי. בשנה 5218 חל י"ח אדר בשבת. אמנם פתרונו של הדבר הוא פשוט. חדש שבט הנו חדש מלא, ולאדר יש שני ימים ראש חדש. אנו רגילים למנות בכל התאריכים שלנו מיום שני דר"ח, כלומר, יום ב' דר"ח נחשב ליום הראשון של החודש. אך נוהג זה לא תמיד היה קיים ולא בכל המקומות. היו מקומות שרגילים היו בשטרות ובכתובות למנות את ימי החדש מיום הראשון של ר"ח. הארכנו בהוכחות לכך ובהסבר הדבר במאמרנו "הספר כתובת צוער" ב"חקר רעיון" חלק ראשון ע' קפ ולהלן. לפי זה התאריך י"ח אדר האמור הוא לפי הנהג שלנו י"ז אדר ובשנה ה' אלפים ריח אכן חל י"ז אדר ביום הששי.

בסוף העמוד בו מסתיים פירוש הרמב"ן על התורה מתחיל הכותב בהוספות. כותרתו היא: "אלו ההוספות שהוסיף הרב ז"ל בפירוש החמשה חומשים שלו בפירוש זה בהיותו בעכו וראיתי להעלותם עוד פה אחד לאחד למצוא השבוון". בעשרים ואחד עמודים נוספים מפורטות בכתב היד ההוספות. בפירוטן וסדורן זהה כתב יד זה לגמרי עם כתב יד הרליי דלעיל. כל הקטעים נמצאים גם בפירוש עצמו חוסר הקטע 66 שבשמות יו סז (כמו בהרליי). בשני כתבי יד אלה יש לנו מסורת זהה של ההוספות.

3. כ"י מינכן 137, 138 Cod. Heb. צוין לפנינו — מ. תואר ע"י שטינשניידר בקטלוג שלו לכ"י מינכן. 138 כולל פירוש הרמב"ן לספרים בראשית ושמות. 137 כולל פירוש לויקרא. [illegible] "הכלל הראשון" מתרגם גם פסוק אחד (מתוך [illegible] אחד: [illegible]

בכתב הפירוש בסגנון הקטע המתחיל במלים "ברכני אל צדי כה", הפירוש

אתר דעת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

לדברים שכתב הרמב"ן בפירושו לשמות ל יג ובו הנו מתקן את דבריו על משקל השקל. בכותרת לקטע זה נאמר בכ"י שלפנינו: "אחר שהלך הרב הגדול ר' משה ב"ר נחמן ז"ל לעכו שלח משם מה שהוסיף על פירושיו אלו [illegible] הרב על מקומו [illegible] כן כתב ז"ל. בעצם [illegible] אחרו קטע מ[illegible] אחר [illegible] על פירוש הכ"ש ל[illegible] במדבר ודברים ובה התאריך "בשבעה וצשרים יום לחדש חמו שנת המשת אלפים ומאה ושבעים ושתים לבריאת עולם"[3].

לאחר זה מתחילות ההוספות ללא כל ציון מיוחד הן מתחילות "בספר ואלה שמות" עם ההוספה 62. לספר שמות יש בכ"י זה 10 הוספות, זהות עם ההוספות שבכי"י ה, פ, אך חסרות שתים המצויות בכי"י אלה. לספר ויקרא 14 הוספות, כלומר כל ההוספות שצוינו בכי"י ה, פ ונוספו עליהן עוד 4 הוספות. לספר במדבר 26 הוספות, מהן 4 זהות עם ההוספות שבכי"י ה, פ ו־28 שנוספו עליהן. לספר דברים 21 הוספות ולא נכללו בהן שתי ההוספות שבכי"י ה, פ.

בסוף מוצאים אנו את התפלה "עומדות היו רגלינו" וכותרתה היא "זואת התפלה אשר התפלל הרב ז"ל בהר הקדש בירושלם".

4. כ"י פרמא, דה רוסי 1878. בקטלוג של פיטרו פירו 1. צוין לפנינו — א. בסופו אנו קוראים: "אחר שהלך הרב הגדול ר' משה ב"ר נחמן לעכו שלח משם מה שהוסיף על פירושיו אלו לכתוב כל דבר ודבר על מקומו".

אחרי כן באות ההוספות של ספר שמות כמו בכ"י מינכן. אלא שחסרה שם ההוספה 67 שבפרשת יתרו כ יג.

הוספות אלו נרשמו בשני עמודים ובסופם נאמר: "ומה שהוסיף מן ויקרא ואילך המצאנו כל אחד ואחד במקומו הראוי לו". אחרי כן נמצאת ההוספה בקשר למשקל השקל ואחריה "זאת התפלה אשר התפלל הרב בהר הקדש בירושלם" ובאה תפלת "עומדות היו רגלינו". ובסופו יש חלק ממכתב הרמבן לבנו ר' נחמן "ברכך ה' בני" עד המלים "כי העיר הפקר וכל".

כמעט כל הקטעים שהובאו בכתבי היד האחרים כהוספות בספר בראשית חסרים לגמרי במקומם בכ"י זה, או שמופיעים בו בגלוין. בספר שמות הקטעים חסרים או באים בגלוין. לעומת זאת כלולים הקטעים שצוינו כהוספות בספרים ויקרא במדבר ודברים בפירוש עצמו במקומם (מלבד מועטים חסרים).

5. כ"י פולדא. צוין לפנינו — ד. תואר ע"י הרב ד"ר מ. וינברג בשנתון הפרנקפורטי כרך 20 (תרפ"ט) ע' 279. כולל מלבד הפירוש גם את התפלה "עומדות היו רגלינו". ד"ר וינברג משער שנכתב בשנים 1400־1350 (קי־קס). בסוף העמוד העמוד שבסוף פרשת עקב רשום שם: "אברהם בן הקדוש הר"ר גיסן כהן ז"לזה מק"ק מויבאז" (?). והנה אף שכתב היד הנו כתוב יפה ומשוכלל,

[illegible] דברים [illegible] [illegible]

אתר רשת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

כנראה לא הספיקה שעתו של הכותב לגמור שכלולו. בספרים הראשונים רשום שם כל פרשה בתחילתה בכתב אשורי־מרובע. בסוף יש פרשיות אשר לא נרשמו, אף שהכותב השאיר מקום פנוי לרישום זה. אמנם כן השאיר הכותב מקום [illegible] לכמה ב [illegible] אל [illegible] [illegible] ובין המלה [illegible] [illegible] שם [illegible] צורת מעיר (!) וכנראה לא הספיק לצייר צורה זו אשר נמצאת בהרבה כתבי יד.

רובם של הקטעים שצוינו כהוספות הן במסורת כי״י ה, ס, הן במסורת מ חסרים בפנים בפירוש בכ״ז זה. בחלקם הם רשומים בגליון בחלק הראשון של כתב היד. בחלק השני שלו אין כלל רשומי גליון, כנראה מפני שהסופר לא הספיק לשכלל את כתב היד כרצונו [10].

המכון לצלומי כתבי יד שע״י הספריה הלאומית בירושלים העמיד לרשותי את המיקרופילמים ופוטוסטטים מכתבי היד שהוזכרו.

תודתי אמורה למנהלי המכון פרופ׳ לוינגר ומר קופפר וכן לכל העובדים והעוזרים על ידיהם על אדיבותם בה סיעו בידי בעבודתי זו, וכן לספריות שהרשו לי להשתמש בצלומים של כתבי היד שלהם.

רשימת הקטעים שצוינו כהוספות

ציון הפרק, הפסוק והעמוד לפי מהדורת הרב ח. ד. שעוועל. הציון: א(ח) כ 4—5 פירושו: פרק א, פסוק ח, עמוד כ שורות 4 עד 5 מלמעלה. המלים שבין המרכאות מצינות את התחלת התוספת וסיומה. ל = ליתא; ההוספה לא צוינה ברשימת ההוספות או הקטע לא נמצא בתוך הפירוש — הכל לפי הענין. ח = חסר הטקסט בו צריכה להיות ההוספה או ע״י חסרון דפים או ע״י השמטת חלק מן הפירוש. ג = גליון; הקטע רשום בגליון.

כתבי היד בהם השתמש רח״ד שעוועל כמהדורתו צוינו ע״פ מת שנמצא בהערות שבמהדורתו. כתבי יד אלה סומנו על ידינו במספריהם שברשימת כתבי יד ספרית שכטר: 870 (ולא כמו בטעות אצל רת״ד שעוועל ע׳ 12: 780) הוא כ״י א אצל הרב חד״ש; 206 הוא כ״י ב אצלו; 869 הוא כ״י ג אצלו. בכ״י האחרון השתמש גם רמ״צ א״ש במהדורתו של הפירוש לספר בראשית והוא צויין אצלו ככ״י א.

נזכיר עוד שלצערנו בטעות הושמטה ברשימתנו הספרה 7 במספור ההוספות. ואין כאן כל חסר, אלא השמטה של ספרה.

[illegible] ציין גם [illegible] בקשר [illegible] לספר [illegible] ההוספות שהובאו ממנו בהערות לעיל. לא הסב א שם.

אתר דעת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

ספר בראשית

לספר בראשית ישנה רק רשימת הוספות בכ"י ה וס. בכ"י מ וא אין לבראשית רשימת הוספות. ההוספות שצוינו הן לפי [illegible] בשני תבי [illegible] כל ההוספות לספר בראשית נמצאות גם בפירוש עצמו בכ"י ה וס (פלבד הוספה 2, שהקטע בו היא צריכה להיות חסר בכ"י ה).

אתר דעת מכללת הרצוג

1	א (ה) כ 4-5	יש — א מד
	"הגבראים ... ואינגר".	
2	א (לא) ל 2-4	ג-א ל-מד
	"ולזה ... השמים".	
3	ב (כ) לט 5-11	ג-א ל-מד. גם בכ"י 870 עי' שטורעל
	"וקריאת ... העור"	הערה 14) ובד"ר ל.
4	ד (כב) מו 7-9	ל — אמד. גם בד"ר ל.
	"ומדרש ... אליעזר"	
5	ו (ד) מט 14-17	יש — אמד. ד — בימי דור (במקום:
	"באבדן ... שיודה"	באבדן דור).
6	ז (כג) נו 23-28	ל — אמד.
	"לשני ... הדגים"	
8	י (א) סז 14-18	יש — מ. ל — אד.
	"וטעם וילדו ... רבה".	
9	י (א) ע 7-10	יש — מ. ג-א. ל-ד. שעורטל מציין
	"ובכאן ... פלשת".	שגם בכ"י — ל. אך אינו מציין
		באיזה כ"י.
10	יא (כח) עב 11-13	יש — מ. ג-א. ל-ד.
	"והיא מנחלת ... מעולם".	
11	יא (כח) עב 17-20	יש — מ. ל-אד.
	"ועוד הקרנו ... אשור"	
12	יא (כח) עג 9-11	יש — מ. ג-א. ל-ד.
	"ומפני ... בסוף"	
13	יא (כח) עג 24-27	יש — מ. ג-א. ל-ד.
	"ואמרו ... כשם"	
14	יא (לב) עד 13-18	יש — מ. ג-א. ל-ד.
	"ויתכן ... שם עמו"	
15	יא (לב) עה 3-6	יש — מ. ל-אד.
	"וכן מצאתי ... בכלום"	
16	יב (ד) [illegible] 18-[illegible]	[illegible]
	"[illegible]	

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

17 יב (יג) פ 16 — פא 5
"וכתב רש"י ... וכולם ככה"

18 יג (א) פב 3-1
[illegible]

19 יג [illegible] 20-15
"וזה טעם ... והאמורי".

20 יג (יב) פב 21-20
"וזה ... הנכרי"

21 יד (ז) פג 23 — סד 18
"איל פארן ... גפן"

22 טו (ה) צ 12-3
"ויוצא ... שתלך"

23 טז (יז) צה 24-20
"והנה ... יבין"

24 טז (ב) צו 17 — צז 2
"וישמע ... בבעלה

25 טז (יא) צח 8-3
"וקראת ... בזה"

26 יח (יח) קי 22-14
"ואברהם ... ה'"

27 יט (ב) קיג 23-קיד 2
"ויטעם ... הרצו"

28 יט (ה) קיד 23-16
"ועד ... והמחיה"

29 יט (ח) קיד 29-קסז 23
"והנה ... סכוותיו"

30 יט (לב) — כ (ב) קיט 23-15
"ויסצם ... היא"

31 כ (יב) קכ 14-11
"וגם ... והחרשתי"

32 כא (יז) קכד 16-11

33 כג (ב) קכח 12 — קכט 9
"והנראה ... הנגב"

34 [illegible] (א) [illegible] 4-1
[illegible]

יש — מ. ג-א. ל-ד.

יש — [illegible] ל-א.

יש — מ. ל-אד.

יש — מאד.

יש — מ. ג-א. ל-ד.

יש — מ. ג-ד. ל-א.

יש — מ. ג-א. ל-ד.

יש — מ. ג-א. ל-ד.

יש — מ. ג-א. ל-ד. ד"ר — יש עד "כי שמע א' אל ענ"ז (ז) (ש. 6).

יש — מד. ג-א.

יש — מ. ג-א. ל-ד.

יש — מ. ל-אד.

יש — מ. ג-א. ל-ד. וכן ל — 870. 869 (ע' שעוועל הערה 45).

יש — מ. ג-ד. ל-א. וכן ל-869 (ע' א"ש צ' קס"ה הערה ג; אצל שעוועל לא צויין).

יש — מ. ל-אד.

יש — מ. ג-א. ל-ד. וכן ל — 869 (ע' א"ש ע' קע הע"ה א; אצל שעוועל לא צויין. וכנראה יש 870 ע' שעוועל הערה 63).

יש — מ. ג-ד. ל — א. וכן ל — 869 (ע' א"ש ע' קנו הערה ב).

[illegible] — [illegible] 869 [illegible]
[illegible] ע' א"ש [illegible] ל-אד.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

35 כג (יס) קלא 22-27
"כי התחתום ... אליה"
36 כד (א) קלב 24-28
"הביא ... בבית האב"
37 כד (סז) [illegible] 23-[illegible]
"ויביאה ... בעיסה"
38 כו (ה) קנ 10-12
"ודרשו ... עליון".
39 כו (ד) קנג 26-29
"והנה ... לדתי"
40 כח (מב) קנו 6-11
"מתנחם ... הלשון"
41 כט (ט) קסג 8-15
"וטעם כי ... כתיבה"
42 כט (לא) קסה 17-קסו 1
"גם ... יעקב".
43 לב (ה) קמא 6-10
"ודע ... מלבו".
44 לב (ח) קמא 22-קמב 8
"והנראה בעיני ... יטה אותם"
45 לג (ח) קסו 2-5
"או שהיא ... לו כן"
46 לד (יג) קצב 7-12
"ובירושלמי ... אדעניו"
47 לז (ג) רז 15-17
"וזאת ... ימים".
48 לז (סו) רט 1-6
"וימצאהו ... תקום"
49 לז (כב) רי 2-4
"וטעם ... דמו"
50 לח (ז) ריד 5-9
"ויהי ... אותו"
51 מא (לח) רכח 21-רכט 1
"וטעם הנמצא ... ליוסף"
52 מב (ט) רלב 16-רלג 13
"וידע ... חלומותיו"
53 מד (יח) רלט 8-12
"[illegible]
54 מה (א) [illegible]
"וטעם ... עוד".

יש — מ. ג-ד. ל — א. וכן ל — 869 (ע' א"ש ע' קפ-הערה ד).
יש — מ. ל-אד. [illegible] ל-869 (ע' א"ש ע' קפ הערה ד).
יש — מ. ל-אד. וכן ל-869 (ע' א"ש ע' קנג הערה ד).
יש — מ. ג-ד. ל-א. וכן ל-869 (ע' א"ש ע' רז הערה ב).
יש — מ. ג-ד. ל-א. וכן ל-869 (ע' א"ש ע' ריא הערה ט).
יש — מ. ג-אד. ל-869 (ע' א"ש ע' רטז הערה ה).
יש — מד. ל-א. וכנראה יש 869 (ע"פ א"ש ע' רכח הערה י).
יש — מ. ג-ד. ל-א.

יש — מ. ג-ד. ל-א. כן ל-869 (ע' א"ש ע' רנא הערה ג).
יש — מ. ג-אד. ל-869 (ע' א"ש ע' רנב הערה ב).
יש — מ. ג-ד. ל-א.

יש — מ. ג-ד. ל-א.

יש — מ. ג-אד.

יש — מ. ג-אד.

יש — מ. ג-ד. ל-א.

יש — מ. ג-אד.

ח — מ. ג-אד.

ח — מ. ג-ד. ל-א.

[illegible] — מ. ג-אד.
[illegible] — מ. ג-[illegible]

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

55 מה (יא) רמב 14-15	ח — מ. ג-א. ל-ד.
"ודרך ... ואמר"	
56 מו (ב) רנב 3-13	יש — מ. ג-ד. ל-א. יש — 869 (ע"פ
"ויעמד ... והכה"	ש"ד דעל ערוה 6)
57 מז (ג) רנב 30-32	יש — מ. ג-אד.
"והשבעה ... השביעך"	
58 מח (ז) רסא 2-6	יש — מ. ג-אד.
"והכלל ... פנים"	
59 מט (ה) רסז 15-רסה 3	יש — מ. ג-ד. ל-א.
"רצה ... יהודה"	
60 מט (ה) רסט 7-12	יש — מ. ג-ד ל-א. א — ליתא החל מן
"ולפיכך ... והגון"	"וראיתי בירושלמי" (ש. 3), וכן
	מתחיל הגליון בכ"י ד.
61 מט (יט) רעא 15-רעב 4.	יש — מ. ג-ד. ל-א.
"גד ... שמשון"	

ספר שמות

לספר שמות יש לנו רשימת תוס' מלבד בכ"י ה, פ גם בכ"י א, מ. בכ"י ה, פ ישנן כל התוספות הרשומות להלן. בכ"י א, מ חסרות התוספות 62, 68 ובכ"י א חסרה גם תוספת 67.

בכ"י ה, פ כלולות גם התוספות בפירוש במקומן מלבד תוספת 66. בכ"י ה חסר הפירוש בקטעים בהם כלולים התוספות 63, 64, 65.

62 י (ב) שיח 16-17	ל — תוס' א, תוס' מ. יש — ד. ג-אמ.
"ולמען ... ברמז"	
63 י (יד) שכ 16-שכא 3	יש — מ. ג-אד.
"ויתכן ... הרב"	
64 י (יז-פג) שכא 11-20	יש — מ. ג-אד.
"כי לא ... בעדות ר"א"	
65 י (כה) שכא 24-שכב 5	יש — מ. ג-אד.
"גם אתה ... נטון"	
66 יז (מז) שעג 11-14	ג — אמ. ל-ד. וכן בד"ר — ל.
"וגם ... נכון הוא"	
67 כ (יג) תד 8-26	ל — תוס' א; ד. יש — מ. ג-
"ותנת ... יבין"	
68 כד (א) תמז 8	ל — תוס' א, תוס' מ; א. יש — מד.
"ויהי ...	
69 כ[illegible] 17	[illegible]

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

70 כח (מא) תפב 20-21 — יש — מד. ג-א. כן ל — בס"ש ובד"נ
"ומצאתי ... רבים" — יש — ד"ל.

71 לא (ב) תקג 9-תקד 11 — יש — כל. ג-א.
"[illegible]" — יש — מד. ג-א.

72 לב (נא) [illegible] 11
"ואפשר ... הנסים" — יש — מד. ג-א. ל — ד"ר.

73 לב (כז) תקיד 10-4
"וטעם ... בהם" — יש — מד. ג-א. ל — ד"ר.

ספר ויקרא

לספר ויקרא יש לנו 14 תוספות, אשר נרשמו כולן בתור תוספת בכ"י מ. ואלה כמעט כולן אינן נמצאות בכ"י מ בפירוש במקומן (אחת — 742 — נמצאת, בקשר לשתים — 74, 741 — אי אפשר לאמר כלום היות והפירוש בו צריכה להיות התוספת חסר בכ"י מ). כל הקטעים המופיעים כתוספת חסרים בכ"י ד. בכ"י א רוב הקטעים נמצאים בתוך הפירוש; רק אחד — 76 — ליתא, בארבעה — 74, 771, 772, 773 חסר הפירוש בו צריכה להיות התוספת בכ"י א. בתוס' כ"י ה ובתוס' כ"י פ לא צוינו 4 תוספות, — 741, 742, 771, 772 — אך כל הקטעים נמצאים בפירוש במקומן הן בכ"י ה והן בכ"י פ.

נעיר: החל מכאן כל מה שצוין ביותר משלש ספרות סימן הוא שאינו מופיע בתוס' כ"י ה ולא בתוס' כ"י פ והנו מופיע רק בתוס' כ"י מ.

74 א (יד) 24-סו 10 — ח — אס. ל-ד. יש תוס' ה, תוס' פ, תוס' מ ד"ר; ה פ. וכן סיש (בעקבות ד"ר וד"נ) ליתא. ובד"ל — יש.
"מן התורים ... וכיוצא בו"

1 74 יא (יג) נח 22-23 — ח — מ. ל — תוס' ה, תוס' פ; ד. וכן ל — ד"ר. יש — תוס' מ; ה פ א.
"וראיתי ... מאד"

2 74 יג (סנ) עב 3-13 — ל — תוס' ה, תוס' פ; ד. וכן ל-ד"ר. יש — תוס' מ; ה פ א מ.
"וכי היאך ... ונקו"

75 יג (כט) עג 24-28 — ל — מ, ד וכן ל — ד"ר. יש — תוס' ה, תוס' פ, תוס' מ; ה פ א מ.
"לפי ששגינו ... בעוד הבשר"

76 יג (כט) עד 2-20 — ל — א, מ, ד. וכן ל — ד"ר. יש — תוס' ה, תוס' פ, תוס' מ; ה פ. ל — מ ד. יש — בשאר כ"י (ובכל התוס'. וכן ל — ד"ר ד"ל. ובד"ל מסיים: וצ"ע. וכן מסיימים: פ ד.
"וטעם ... כללי"

77 יד (ט) פ 13-17 — [illegible]
"אבל הרב ... דסוטה"

1 77 [illegible] 12-24 — ח — א. [illegible]
"[illegible]" — יש — [illegible]

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

2 77 יפ (יד) קיח 3-4
"יצוד ... הנסתרות"
78 יפ (יז) קיט 22-קכ 6
"[illegible] ישראל וגו' "
79 [illegible] (ב) קכ 8-17
"יוגם ... הענין"
80 כג (ז) קמה 16-28
"וכתב רבי חננאל ... וזה לשונו"
81 כג (ז) קמו 19 — קמו 12
"הרי הארכנו ... ונפש"
82 כד (י) קסב 17-קסג 4
"אלא ... ישראל"
83 כז (כט) קצג 21-קצד 4
"וזה היה ... שאמרתי"

ח — א. ל — תוס' ה, תוס' ם; מ ד.
יש — תוס' מ; ה ם.
ת — א. — [illegible]. יש — תוס' ם, תוס' ה; תוס' ל; ה ם.
[illegible] — ה. יש — תוס' [illegible], תוס' מ; ה ם א.
כנ"ל

כנ"ל. וע' רח"ד שעורעל (הערה 13) שכמעט כל התוס' 81 ליתא בכ"י 869.
כנ"ל.

כנ"ל. וכן ל — כ"י 869 (עי"פ רח"ד שעורעל הערה 25).

ספר במדבר

לספר במדבר יש: 27 הוספות, מהן 5 בתוס' ה ותוס' ם (אלה שציינו בשתי ספרות). בתוס' כ"י מ צוינו רק 4 מהן, אחת — 89 לא צוינה בתוס' כ"י מ. יש־אור התוספות, 22 במספר, צוינו רק בתוס' כ"י מ. הן לא צוינו בתוס' כ"י ה ובתוס' כ"י ם. כל התוספות מצויות בפירוש שבכ"י ה ם א. לעומת זאת אין התוספות מצויות בפירוש כ"י ד וכן אינן בפירוש כ"י מ, מלבד מועטות שנמצאות בו בגליון.

84 א (ב) קנו 14-26
"ויתכן ... הגון מאד"
85 א (לב) קעח 19-25
"לבני יוסף ... נשאו"
1 85 ה (כ) רסו 7-6
"והעולה ... בתקיון"
86 ח (ב) רכ 17 — רכא 7
"יצוד מצא ... עמהם"
87 יא (כח) רלח 6-15
"ובתרגום ... ממנו"
88 יג (ב) רמב 2-7
"ומן ... בהם"
1 88 יג (כז) רמד 28-רמה 2
"ותנה השיבו ... ותמתם"
2 88 [illegible] (ב) [illegible] 17-[illegible]
"[illegible] ... [illegible]"

ל — ד. ג-מ. יש — הפא ובכל התוס'.
ל — מד. יש — הפא ובכל התוס'.
ל — תוס' ה, תוס' ם, ממד. וכן ל — ד"ר וד"ל. יש — תוס' מ; הא.
ל — מד. יש — הפא ובכל התוס'. וכן ליתא בכ"י 869 (לפי רח"ד שעורעל הערה 4).
ל — מד. יש הפא ובכל התוס.
ל — תוס' מ. מד. יש הפא, תוס' ה, תוס' ם.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' ם.
ל — [illegible] ל[illegible] — [illegible] ד"ל. יש — הפא [illegible] מ.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

3 88 יד (ה) רמז 27 — רמז 2
"ומעם ויפול ... נזלתה"
4 88 יד (כד) רז 13-16
"[illegible]"
5 88 טו (ו) רב 27-29
"ויפל ... מלך"
6 88 טו (ה) רנו 9-21
"וכתב רבינו חננאל ... אחריו"
7 88 טו (כא) רס 24-רסא 7
"וכתב רבינו חננאל...ויטעה בה"
8 88 טו (כא) רסא 15-רסב 13
"וזו דרך ... שלום"
9 88 טו (כא) רסב 16-20
"וכל זה ... קדושים"
10 88 יז (י) רסח 14-21
"הרומו ... מיד"
11 88 כ (א) רעה 11-19
"ומה שאמר ... וממחרת"
12 88 כ (א) רעה 21-רעו 11
"והקרוב ... נאמך"
13 88 כא (יג, יח) רפד 3-28
"כי ארנון ... למרחקים"
14 88 כב (מא) רצג 13-20
"הנביד ... כדברי ר"א"
15 88 טו (מב) שט 14-19
"ומעם אלה ... לבדו"
16 88 כו (גד) שיב 3-שיג 1
"והכתוב ... יעקב"
17 88 כז (נט) שיד 19-21
"ומעם אשר ... כבר"
18 88 כז (ג) שטו 3-15
"והוא לא ... וכך"
19 88 [illegible] (א) [illegible] 23
[illegible]

ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. וכן ל — ד"ר. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. וכן ל — ד"ר. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. וכן ל — ד"ר. יש — הפא. תוס' מ. וכן ליתא כ"י 869 (רח"ד שעועל הערה 33).
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' מ. וכן ליתא כ"י 869 (רח"ד שעועל הערה 33).
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' מ. וכן ליתא כ"י 869 (רח"ד שעועל הערה 9)
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. וכן ל — ד"ר. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. וכן ל — ד"ר. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, ד. ג-מ. יש — הפא, תוס' מ.
ל — תוס' ה, תוס' ם, מד. יש — הפא, תוס' מ.
[illegible]

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

20 88 לא (ב, ו, יט) שכח 3-שכו 7 ; שכו 3-2
"נקום...הנקמה", "אתם...
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ל — תוס' ה, תוס' פ, מד. וכן ל — ד"ר. יש — הפא תוס' מ. ליתא גם כ"י 869 (לפי רח"ד שעודעל הערה 48) [illegible] כלום.

21 88 לה (יד) שלח 1-20
"את שלש ... למקלט"

ל — תוס' ה, תוס' פ, מד. יש — הפא תוס' מ. ליתא גם בכ"י 869 לפי רח"ד שעודעל הערה 70.

ספר דברים

לספר דברים יש 21 תוספות. מהן 2 (89, 90) צוינו בתוס' כ"י ה ובתוס' כ"י פ. כל התוספות האחרות צוינו בתוס' כ"י מ. ושתים אלה לא צוינו שם. בכ"י מ ד הסרות כל התוספות האלה מלבד תוס' 89.

32 88 ב (ד) שנא 1-3
"וטעם אחיכם ... זרע"

ל — תוס' ה, תוס' פ, מד. וכן ל — ד"ר. יש — הפא, תוס' מ.

23 88 ח (ט) שפ"ב 14-17
"ובתרגום ... קבריהם"

ל — תוס' ה, תוס' פ, מד. יש — הפא, תוס' מ.

24 88 ט (ו) שפ 14-23
"והטעם הוא ... תלמי"

ל — תוס' ה, תוס' פ, מד. וכן ל — ד"ר. יש — הפא, תוס' מ.

25 88 י (א) שפו 10-12
"אבל דברי ... ונשבה"

ל — תוס' ה, תוס' פ, מד. וכן ל — ד"ר. יש — הפא, תוס' מ.

26 88 יא (ד) שצב 14-20
"אשר הציף ... בתורה"

ל — תוס' ה, תוס' פ, מד. וכן ל — ד"ר. יש — הפא, תוס' מ.

27 88 יב (כה) תב 18-תג 5
"וכל שכן ... הטעותין"

ל— תוס' ה, תוס' פ, מד. יש — הפא, תוס' מ. וכן ליתא בכ"י 869 ו-206 לפי רח"ד שעודעל הערה 83.

28 88 יד (כב) תי 11-30
"ואין הכונה ... המתבריס"

ל— תוס' ה, תוס' פ, מד. יש — הפא, תוס' מ. וכן ליתא בכ"י 869 לפי רח"ד שעודעל הערה 38.

29 88 טו (א) תיב 22-תיג 2
"ויתכן ... אמת"

ל — תוס' ה, תוס' פ, הפאמד. וכן ל —ד"ר יש — תוס' מ.

30 88 יח (ט) תכו 9-30
"ועתה דע ... כבר"

ל — תוס' ה, תוס' פ, המכד. יש — תוס' מ. א.

31 88 כ [illegible] 8-12
"[illegible] ... עבו"

ל — [illegible] ד"ר. יש — תוס' מ. [illegible]

www.daat.ac.il

32 88 כא (יא) תמ 13-תמא 14
"ובגמרא ... אותו"

33 88 [illegible] 14-16
"וכך אמרו ... מיד"

89 כא (יח) תמה 20-תמו 2
"כי לא ... הנשארים"

1 89 כב (כב) תנד 3-5
"ועל דרך התשוב ... ומיון"

2 89 כג (ז) תנז 16-18
"ועל דרך ... לעולם"

3 89 כד (כ) תנא 19-תנב 3
"ושעם כי ... אביו"

4 89 כה (מב) תנד 24-תנה 23
"והנה הסתכלנו ... וכמשמעות"

5 89 לב (יט) תמז 19-28
"מבעם ... תמוד"

90 לג (ד) תנג 16-19
"ודרשו ... קהלתו"

1 90 לג (כה) תקג
"וראיתי ... שפירשת"

2 90 לד (יא) תקד 26-תקה 1
"ובהמשך ... וגומר"

ביאורים אחדים ל"הוספות"

מתוך הרשימה של ה"הוספות" נעמוד על כמה מהם במיוחד.

6. נח ז (כג) נו 23. יש כאן שתי גוסחאות. הגוסח האחרון עם התוספת שבכ"י ה ופ (בתוספות ובפנים) חסרות בתוך המלים: "ומכל מקום ניצולו הדגים" שלפני התוספת. הטקסט נקרא: "...אלא שברחו לאוקיינוס. ושני הדיעות האלו אפשריים..." לעומת זאת הגוסח הראשון בלי התוספת כפי שהוא בא בכ"י א מ ד הוא: "...אלא שברחו לאוקיינוס. ומכל מקום ניצלו הדגים כי לא נכנסו מקום ברבה הנצל (אמ[illegible]...)"

[illegible] ה [illegible] ה [illegible] ה [

אתר דעת - מכללת הרצוג

במקומה אלא שסיומה הוא כך: "...ויהי הגשם על הארץ ומשם יחזרו הדגים אחרי המבול כי מן הים היו יוצאים כל הימים ושם הם שבים ללכת ועל הכלל נצלו הדגים שהרי..." וכבר הודיעו הדברים ע"פ ד"ל ומהדורת רמ"צ א"ש.

9. בסמוך לתוספת זו שעורגל שם הוספה גם בכ"י נ"ל 8 הוספה תוספת.

11. נח יא (כח) עב 17. ראוי לציין שכאן כתב הרמב"ן: "ועוד ידענו וחקרנו ע"פ תלמידים רבים שהיו יושבי הארץ ההיא". ומתקבל על הדעת שתלמידים אלה מסביבת אר"י הסתופפו בצלו של הרמב"ן בהיותו בארץ * ואז הוסיף על פירושו תוספת זו.

ואגב אגיר: שני הקטעים הנוספים שבפסוק זה (11, 10) מועתקים בשם הרמב"ן גם בפירוש הטור על התורה. ומכאן, וכן משאר מקומות מוכח שהיתה לפניו מהדורא בתרא של פי' הרמב"ן עם הוספות.

14. נח יא (לב) עד 13. והמשך אותר התוספת בכ"י ה פ: "מפני שכבר"; כ"י מ, ד"ר וד"ל: ועוד מפני. בכ"י א ד (בהם אין התוספת): ואולי שכבר.

19. לך יג (ז) פב 15—20. כ"י הפמ ד"ר וד"ל מסיימים: והאמורי חליפות.

28 וירא יט (ה) קיד 16. בקטע זה כתוב: "ועוד אני עתיד לבאר זה בסדר אחרי מות אם יחייני הממית והמחיה". והנה בסדר אחרי מות נמצא כל הקטע הדן בענין מעלת אר"י בכל כתבי יד ולא צוין בשום מקום כתוספת. ואם נכון הוא שהקטע שלפנינו הוא תוספת שניתוספה בעכו, הרי צריך לאמר, שבעת שהוסיף הרמב"ן תוספותיו לא נכתב עודין הפירוש לאחרי מות. ולמרות הכל מוצאים אנו "תוספות מעכו" גם בספר ויקרא וגם בספרים שלאחר זה.

33 חיי שרה כג (ב) קכח 13. בכ"י א וד בהם חסרה ההוספה המשך הוא: "...ופרחה נ"מתה. וכן דעת כל המפרשים..."

36 חיי שרה כד (א) קלב 24. בכי"י א וד הנוסח הוא: "...רחמנא. והיא הברכה בכל כי היה לו כל אשר יחמדו האנשים. ובאר אחרים דרשו בזה סוד..."

39 תולדות כז (ד) קנג 26. בכ"י ד הנוסח: "...והיא לא תצלח. אולי קשתה כן כי אמרה..." וכן הוא בכ"י 869 ע' רמ"צ א"ש ע' ריא הערה ט.

*41 ויצא כט (כז) קסד 4. בתוס' כ"י ה וס לא צוינה. אך חסר בשני כתבי יד — ד וא. והנה המשך לענינו הוא: וכן פירש ר' אברהם. ובד"ל: גם כן פירש ר"א. וכ"י מ: גם פי' ר' אברהם כן. וכ"י ד: וכן אמ' ר' אברהם.

42 ויצא כט (לא) קסה 17. נוסחאות דברי הרמב"ן לכתוב שלפנינו בלתי ברורות בדפוסים, כולל מהדורת רמצא"ש ורה"ד שעורגל, וכן בכ"י ה — בפירוש — (ולא בפירוש התוספות) וכן בכללה התוספת "גם בעיקב... ולכן שנאה יעקב" בפסוק לא. בד"ל, כ"י 869, ומ הנו מקדים לתוספת זו את המלים "כי שנואה [illegible]

www.daat.ac.il

[illegible]

המלים: "כי שנואה לאה — כי מאשר רמתה את אחותה". בכ"י ד הפנים יחד עם הגליון (המוכנס להלן בסוגריים) נקרא כך: "כי שנואה לאה — כי מאשר רמתה את אחותה [גם ביעקב כי אם נאמ' שנתגנה [כבד באביה... ולכן] שנאה יעקב [אותם] ר"י ה בבר אמ' [לגיר אחת אלו ראשון

עומת [אותו] ר"י ה והתוס' [ר"ת אומא ס' התוספת ערוכה לפ

בסוף פסוק ל, וכצ"ל [לשון תוס' ר"י ה וס תוקן במקום שתוקן לפי כ"י אחרים]: "והנה יעקב אהב דחל מלאה שלא כדרך הארץ, וזה טעם 'גם' ביעקב, כי אם נאמר שנתגנה כבוד באביה שאותו בה והכניסה אליו ואל תמר בו הי(ת)ה לה להגיד או לרמוז כי היא לאה [ו]אף כי היתה מתנכרת כל הלילה ולפיכך לא הכירה עד שראה אותה בבקר ולכן שנאה יעקב".

וכעת בא פסוק לא [לפי כ"י א, וכן לפי כ"י ד בלי גליונו]: "כי שנואה לאה — כי מאשר רמתה את אחותה שנאת יעקב והאלקים יודע כי להנשא אל הצדיק עשתה כן ורחם עליה".

וזה נראה נכון. ומתוך שהכניסו בטעות את התוספת לפסוק לא החליפו את הפיסקא "כי מאשר רימתה את אחותה" ושמו במקומה "הנה לאה רמתה באותה".

45 וישלח לב (ח) קפז 2. ובנוסחאות בלי התוספת כ"י מ וכ"י ד (בלי הגליון) הגירסא היא: "...ולא רצה לקבל מהם. ועתה אמר לו מי לך..."

49 וישלח לו (כב) רי 2. לפני התוספה היה כאן ד"ה: "והבור רק אין בו מים ממשמע שנאמר..." שכן הוא בכ"י ד ובכ"י א בפנים. ואף בתוס' בכ"י ה ופ ההמשך הוא: "והבור רק" וכן בבכ"י ה בפנים "והבור רק אין בו מים ומה ת"ל" והושמטו ע"י הדומות המלים "ממשמע שנאמר והבור רק אינו יודע שאין בו מים". ובכ"י א בגליון בו מובאת התוספת ממשיך בסופה: "וכתב ר"ש ז"ל".

51 מקץ מא (לח) רכח 21. בכ"י ד הן בגליון הן בפנים חסרות המלים "ואחרי שהדו אמר ליוסף".

52 מקץ מב (ט) רלב 16. ובכ"י ד בפנים: "ויזכור יוסף את החלומות אשר חלם להם — עליהם ידע שנתקיימו שהרי השתחוו לו, לשון ר"ש. והנכון בעיני כי יאמר הכתוב כי בראות יוסף את אחיו משתחוים לו זכר כל החלומות אשר חלם להם ואמר בלבו עתה יתקיימו כלם, על כן חשב זאת התחבולה, שיעליל אותם, כדי שיביאו גם בנימין אחיו אליו לקיים גם החלום האחר שאמר ואחד עשר כוכבים משתחוים לי, וזה טעם וירדו אחי יוסף עשרה, כי החלום הראשון היה אל העשרה, כי בהם אמר וגם אותו לאחיו ויוסיפו עוד שנוא אותו ולהם אמר והנה אנחנו מאלמים אלומים, והנה בנימין איננו בכלל הזה, ועתה נתקיים החלום הראשון בהשתחוייתם אליו והחלום השני לא יוכל להתקיים עד בא בנימין גם אביו". ובגליון שם: "נ"א (=נוסח אחר) ולפי דעתי" וכו' כפי הנוסח לפנינו במהדורת רח"ד שצוועלן בשינויים קלים, [שר מהם נציין: עי רלב שם 17: כי [illegible] אל אחד [illegible] אל אחיו. ע' [illegible] 18 [illegible] ויוסף [illegible] כל [illegible]

אתר דעת-מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

בלבו עתה יתקיימו בלם על כן חשב ומה התחבולה שיעליל אותם כדי שיביאו גם מנינו אחיו לקיים גם החלום האחרי".

וכן בכ"י א נמצא בשינויים קלים הנוסח שנמצא בכ"י ד בפנים.

בכ"י ב [illegible] — ונמצא [illegible] התוספת לפני [illegible]: "ובכן בעבור כי [illegible] כמו בכ"י ד [illegible] א. ואחר כל [illegible] במלים "כל חלומותיו" ממשיך "ואמ' בלבו עתה יתקיימו" וכו' כל הנוסח שבא בפנים בכ"י ד ובכ"י א. ובכ"י פ איתא כל התוספת כמו בספרים שלנו ובסופה אחרי "כל חלומותיו" ממשיך "ואמר בלבו עתה יתקיימו" וכו'. עד "גם אביו". ובתוס' כ"י ה וכ"י פ צויין שההמשך אחר התוספת המסתימת ב"כל חלומותיו" הוא: "ואמר בלבו עתה".

וכפי המסתבר מתוכן הדברים יש שתי נוסחאות בהתאם לאמור בכ"י ד.

59 ויחי מט (ה) רסז 15. מחמיה כי התוספת מתחילה במלים "רצה להמליך על כל ישראל" וכך הוא גליון כ"י ד; שהרי המלים האלה הם המשך של הכתוב מדה"י שמובא שם.

62 בא י (ב) שיח 16. נראה לי, שהיתה כאן השמטה רגילה ע"י הדומות "ולמען — ולמען". בתוס' כ"י א ותוס' כ"י מ לא נרשמה "תוספת" זו. ובכ"י מ וא נרשמה בגליון. בכ"י ד ישנה בפירוש. בכ"י ה ישנה במקומה מלבד זאת בגליון בין פסוק א וב כלומר באילו הרמב"ן בא לפרש את המלים "ולמען תספר באזני בנך" שפירושם "שהודיעו הקב"ה" וכו'. ואכן בתוס' כ"י ה ותוס' כ"י פ נרשם מקומה של הוס' זו בין המלים "בשמים ובארץ" והמלים "וטעם התעללתי", כלומר בין פסוק א וב. ונוסף לכך שלא כבשאר מקומות לא נרשם כאן בתוס' כ"י ה ותוס' כ"י פ לאיזה פסוק שייכת התוספת. לדוגמא: בתוס' 67 נאמר: "סדר וישמע יתרו בפסוק לא תרצח כצרכו וטובתו וכל העם רואים והנה הזכיר" וכו'. ופירוש הדברים הוא שבסדר וישמע יתרו בפסוק לא תרצח [שהוא פרק כ פסוק יג] באה אחרי המלים "כצרכו וטובתו" [שהן בע' תד שורה 7/8] התוספת ולאחריה באות המלים "וכל העם רואים" [שהן בריש ע' תז]. ומתחילה התוספת "והנה הזכיר" והוא ממשיך בה בכ"י עד תומה ובתומה הגו מוסיף המלים "וכל העם רואים" שהן המשך הדברים לאחר התוספת.

בתוספת 68 שלפנינו לעומת זאת נאמר: "סדר בא אל פרעה אעשה בשמים ובארץ וטעם התעללתי ולמען תספר" וכו'. כלומר צוינה הפרשה, וצוינו המלים ביניהם באה התוספת, ומתחיל בתוספת "ולמען תספר" וכו'. ומסימה בציון המלים "וטעם התעללתי". כלומר שמיקומה הוא בין סוף פסוק א' המסתיים במלים "אעשה בשמים ובארץ" ובין התחלת פסוק ב המתחיל במלים "וטעם התעללתי". וחסר לאיזה פסוק משתייך הפירוש. וכנראה שההשמטה ע"י הדומות מוקמה במקום בלתי ראוי מפני שהובנה כפירוש למלים בפסוק וצוינה כתוספת.

ובכ"י פ התוספת במקומה הראוי לה כמו בד"ש (ואצל שעוועל).

63 בא י (ה) שכ 18. המובא מדברי ר"מ בא בא הוא תוספת, וכן שאר הסובאות. [illegible] 7, 80, 86 [illegible] 8812 [illegible] לתוס' [illegible] בא ל"

אתר דעת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

אתר דעת-מכללת הרצוג

66 בשלח יח (סז) שעג 11. הנוסח הראשון — ללא תוספת — היה: "...עד שימחו. ועל דרך הפשט נכון הוא. ועל דרך האמת..."; שכן הוא בפירוש בכ"י ה פ ד, וכן בכ"י א מ (ללא התחשבות בגליון). וכן הוא בדפוס. ואחרי הכנסת התוספת הוספו [illegible] הפשט. וכן [illegible] הוא [illegible] הדרך [illegible] ... והוא פשט נכון במקום הזה. על דרך האמת [illegible] בתוס' כ"י ה. [illegible] וגליון בכ"י מ. ובתוס' כ"י מ, ותוס' כ"י א: "דרך" במקום "הדרך". ובגליון כ"י א: "דרך מדרש הגמרא". ובד"ל: "דרך מדרש בגמרא".

67 יתרו כ (יג) תד 8. בסוף אין המלת "הסור" לא בכ"י ה פ ולא בתוס' כ"י ה, ולא בתוס' כ"י פ, ולא בגליון א, ולא בתוס' כ"י מ ולא בכ"י מ, ולא בד"ל. ובד"ר יש.

68 משפטים כד (א) תמז 8. אחרי המלה "ועשינו" בא קטע אשר נעתיקנו ע"פ כ"י ד: "ואז (1) אמר השם למשה שמעתי את כל דברי העם הזה אשר דברו אליך, הטיבו אשר דברו, כי קבלו הכל בשמחה, לך אמור להם שובו לכם לאהליכם. והנה שבו לאהליהם ועשו שמחה ומשתה ויום טוב ביום קבלת התורה ומשה כתב ביום ההוא את ספר הברית (2) כל מה שנצטווה חקים ומשפטים ותורות ולקח הספר להיות (עד) בידו [עד](3) למחר, כי לא היה באותו היום כדי לבנות מזבח ושתים עשרה מצבה לעשות עולות ושלמים וכל המעשים הרבים ההם, ועוד שטוב ונכון הוא להמתין להם הברית עד למחר לתת להם עצה ומתון בדבר לדעת הישנם אוהבים לעשותם (4) בכל לבבכם ובכל נפשכם ותשכים בבקר ממחרת היום ההוא לכרות להם ברית על הכל וכל ישראל השכימו לרגליו וחזרו למקום שעמדו בקבלם את עשרת הדברים ושם בנה את המזבח וזבח את הזבחים..."

קטע זה עד המלים "ובכל נפשכם" בא במקום המלים "ואז כתבם... ותורות" שבד"ר במהורות שלנו (רח"ד שעוועל ע' תמז ש. 8—9). אחרי כן ממשיך "והשכים בבקר" וכו' (שם ש. 9). אלא שמוסיף עליהן פיסקא קטנה ("וכל ישראל... ושמ"). וכן הוא בשינויים קלים בפירוש כ"י מ ובד"ל.

בתוס' כ"י ה ובתוס' כ"י פ נמצאת "תוספת" עד למלים "ובכל נפשכם". וההמשך הוא "והשכים בבקר" אלא שיש שם מספר שנויים אשר נציינם עוד.

וכן נמצאת התוספת בפירוש בכ"י ה ובכ"י פ.

ונציין כאן כמה שינויים מתוך כתבי היד.

(1) בתוס' כ"י ה ובתוס' כ"י פ: ליתא "ואז", ויש "ולא". ואולי הוא נוצר מר"ת "לשון אחר".

(2) תוס' כ"י ה, תוס' כ"י פ, כ"י ה פ מ ד"ל — בספר הברית.

(3) תוקן ע"פ כל המקורות שבידי.

(4) בשאר המקורות — לעשות כן.

ובכ"י א וכן בדפוס רומי ונאפולי ר"ל [illegible] ספר הקטע הנוסף ובמקומו באה כמו בדפוסים שלנו [illegible] ... [illegible]

www.daatac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

69 משפטים כד (ג) תמט 17. במקום הקטע "והם אמרו נעשה... לעשות" (ע' חג ש. 5) בא הקטע שבמהדורת רח"ד שעוועל בהערה 14 (ע' תמט). וכן הוא בד"ל. וכן הוא בבי"י 870, 869 (עיי"ש בהערה). ובבי"י 206 (עיי"ש) [illegible] ובדפוס נאפולי [illegible] לפנינו. וכמו [illegible] בד"ר [illegible] שעוועל [illegible] בדיק [illegible] שבי"י [illegible] המלות "[illegible] הי' שבועה" [illegible] שציין רח"ד שעוועל שגם מלות אלה חגן רק גרסת ס"ש]. ואף שבתוס' כ"י ה ותוס' כ"י פ רשום שהתמשך הוא: "והם אמרו נעשה", הרי בפירוש כ"י ה פ ובשאר מקורות כל הקטע מ"והם אמרו נעשה" עד הסוף נשמט. ומפורש רשום בתוס' כ"י בסוף התוספת; ונמחק מ"והם אמרו נעשה כל דברי ד' עד נערי בני ישראל".

ונציין רק כמה שנויים מנוסח הדברים שנדפסו בהערה 14 אצל רח"ד שעוועל. בשורה 3 של הקטע: לזכות הקדימו נעשה לנשמע — כן הוא בתוס' כ"י ה, תוס' כ"י פ, תוס' כ"י א, תוס' כ"י מ. ובכ"י ד חסר "לנשמע". בשורה 5: יאמר מה שיראה — כן הוא בתוס' כ"י ה, תוס' כ"י פ, כ"י ה, כ"י פ [כל(?)מה], תוס' כ"י א, תוס' כ"ל מ, כ"י ד.

והנה קטע זה קשור בקטע שלפניו (68) שהוא מסתמך עליו שהרי נאמר בו: "ואז נתן להם רשות שובו לכם לאהליכם כאשר פירשתי למעלה" — ופירוש זה נמצא בתוספת 68 ולפני שהוסיף התוספת לא דבר על "שובו לכם לאהליכם".

71 כי תשא לא (ב) תקג 9. ד"ב ליתא מן "וכחבתי (ש. 9) עד "השרד כלל" (ש. 17). ובמקומם כתוב: "ואת בגדי השרד כלל". (צויין כבר ע"י שעוועל הערה 5). ועל פי ד"נ נדפס בספרים שלנו. ובד"ר גם כן חסרה התוספת ומסיים "כדברי ר' אברהם" אח"כ ממשיך: "נ"א [=נוסח אחר] ואת בגדי השרד העולה מדברי רבו' כי הם בגדי". וכו' עד סוף הפסוק, ובד"ל יש התוספת. ועל פיה. וע"פ כתבי יד (לא צוין אלה) הוסיף שעוועל את התוספת במהדורתו.

74 ויקרא א (יד) יד 24. בהקדמה שלי ל"ספר הזכרון" לריטב"א דנתי בע' כ ולהלן בשאלת "המורה שהיה בידי הרמב"ן" בעקבות השערתו של הריטב"א שהרמב"ן השתמש בתרגומו של אלחריזי ולא בתרגומו של אבן תבון. אכן — עיי"ש ע' כד-כו — הקטע שלפנינו מבוסס על תרגומו של אבן תבון. מחוץ לדיוק הדברים ובהסתמך על כך, שקטע זה חסר בכ"י פולדא, ובדפוסים שלנו, הבעתי ההשערה שקטע זה הוסיף הרמב"ן על פירושו לאחר זמן ואז הי' בידיו המורה בתרגום ר"ש אבן תבון. והנה השערה זו מקבלת חיזוק ע"י כך שבשתי המהדורות של התוספות שהוסיף הרמב"ן בעבו צויין קטע זה כתוספת.

76 תזריע יג (כט) עד 2. בד"ל: "ואמ' הכתוב וכי יהיה... ורפואה כלל. וטעם שאמר הכתוי והתגלה..." בבי"י א מ ד (בהם חסרה התוספת) מתחיל הקטע שלאחר זה: "וטעם הכתוב שאמר והתגלה" בתוס' כ"ל ה תוס' כ"י פ, תוס' כ"י ה, ובבי"י פ מ: "ו[illegible] הכתוב ו[illegible] ורפואה [illegible] [illegible] [illegible]

אתר דעת - מכללת הרצוג

1 77 אחרי יח (כה) קיא 12. בכ״י ד ובכ״י מ בפנים במקום התוספת ישנן המלים: ״ולא הכניס לארץ [מ: בארץ] שתי אחיות״. ראוי לציין שבדרשת רבנו לקחלת בה מופיע כל הענין הנדון כאן בהרחבה לא הוזכר עניין ישוב כלל.

78 קדושים יז (ז) קיא 22. בסוף כתב היד מלים הקטע ״ישראל אני אדה״ ד למשנה״. כן גם בכ״י הוא סוף הפסוק המובא.

82 אמור כד (1) קסב 17. בכי״י מ ד (בהם חסרה התוספת, איתא במקומה... ״אינו שיצערך לגירות, אבל לומר (מ: אמ׳) שהלך בדרכי אמו ולא רצה לעשות כמעשה (מ: מעשה) אבותיו״.

887 קרח סז (כא) רס 24. בכי״י מ ד (בהם חסרה התוספת) מתחיל הקטע שלאחר זה: ״והטעם״ (במקום ״אבל הטעם״).

10 88 קרח יז (י) רסה 14. בכי״י מ ד וכן בתוס׳ כ״י מ חסרות לפני זה המלים ״וזה טעם פרח מטה אהרן לבית לוי״.

12 88 חקת כ(א) רעה 21. בכי״י מ ד ממשיך: ״אבל הענין״.

16 88 פנחס כו (נד) שיב 3. תוס׳ כ״י מ מסיים: ״הרחיב דברינו בענין הזה והכלל...״

27 88 ראה יב (כב) תב 18. ע׳ בהקדמתי ל״ספר הזכרון״ לריטב״א ע׳ ט׳ הערה 9, ו״חקר ועיון״ ח״ב ע׳ עד הערה 12, שדנתי שם בדברי ר״י אברבנאל. הרי״א בפירושו לויקרא יז בשאלה ג מביא טעם מורה הנבוכים לאיסור הדם מפני שאצל הכשדים הרוצים להתחבר לשדים אוכלים אותו. וכתב שהרמב״ן הקשה עליו שאין הכתובים מורים כן. ותמה הרי״א על הרמב״ן שבסדר ראה החזיק כדעת הרב המורה שהיתה מצות הדם כדי להרחיק עבודות השדים ויחסת לעצמו. ובתשובה לשאלה אחר ואומר שהרמב״ן בסדר ראה כתב ש״איסור אכילת הדם מפני עבודת השעירים וחכרו בשם עצמו ולא זכרו בשם זולתו״. והנה הסברתי שם שבדברי הרמב״ן אין סתירה, כי הוא מביא טעמו של הרמב״ם רק כנימוק למה התורה הזהירה על הדם בביטוי ״רק חזק״ אבל עיקר טעם איסור הדם הוא בכתוב ״כי הדם הוא הנפש״. אלא שחמהתי שם, היאך אמר רי״א שהרמב״ן לא הזכיר את מורה הנבוכים בפרשת ראה בהטעימו את ההגמקה ״רק חזק״, הרי במפורש הוזכרו בדברי הרמב״ן לפנינו דברי מו״נ. וכבר שם ציינתי שקטע זה חסר בכ״י פולדא (=ד). וכעת מתברר גם ע״פ כ״י מינכן שקטע זה הנו תוספת, וכנראה תוספת זו לא היתה בפני רי״א, ורק בתוספת הסתמך הרמב״ן על דברי מו״נ.

אכן אין לאמר שכל התוספות הנו חסרות לפני רי״א. אנו מוצאים שבפירוש מסתמך רי״א גם על דברי הרמב״ן בתוספותיו, בקשר למקום קבורת רחל (בראשית לה טז) המופיע בכ״י ד בגליון וצויין ע״י הרמב״ן כתוספת שהוסיף בירושלים מובא ע״י רי״א ״ותוך קבר אותה יעקב בדרך ולא בבית לחם שהיה רוב לשם [illegible] אמיל כ״ [illegible] שהיה [illegible]

www.daat.ac.il

29 88 ראה טו (א) תיב 22. בכ״י ד: ...על דרך המשל. ואפשר גם כן כי מה שאמרו רבותינו במקץ שבע שנים תעשה שמטה שאין משמטת כספים אלא בסופה שהוא מדרש מפני שלא אמר השנה השביעית תעשה שמטה ירמז כי בקץ [illegible] אחר מן התחלה [illegible] ויכון אדם [illegible] ארון של שנת [illegible] שכך [illegible] בתוספתא שכותבין פרוסבול ערב ראש השנה שלמוצאי שביעית. ורבותינו דרשו מקץ שאין משמטת כספים אלא בסופה כי בעבור שלא אמר השנה השביעית תעשה שמטה ירמז כי בקץ השבע יהיה שמטה יותר מן ההתחלה.

וכן גם בד״ר בשינויים קלים.

וכן הוא גם בכ״י ז ס מ א. וגם בתוס׳ כ״י מ ההמשך אחרי התוספת הוא:

*

ויש להוסיף לרשימה זו:

בראשית כט (כז) קסד 4—8. ״ואם כן...יעקב״. קטע זה ליתא בכ״י א וישנו בגליון כ״י ד, כלומר, שהנו חסר גם שם בפירוש עצמו. בשאר כתבי יד ישנו (גם ב־869 כפי הגראת מרמ״צ א״ש ע׳ רכו הערה 1). מעניגות העובדא שההמשך כראה שינויי נוסחאות. לפגינו: וכן פירש רבי אברהם. ד״ל: גם כן פירש ר״א. כ״י מ: גם פי׳ ר׳ אברהם כן. וכ״י ד ס: וכן אמ׳ ר׳ אברהם.

בראשית לה (טז) קצו 2—18. ״זה כתבתי... ישראל״. קטע זה אע״פ שישנו בכל הדפוסים ובכ״י חסר בפירוש בכ״י ד ונרשם בו בגליון. ומתוך המלים הראשונות ״זה כתבתי תחלה ועכשיו שזכיתי ובאתי לירושלם... ראיתי בעיני״ נראים הדברים כתוספת.

אגב מענין הנוסח שבכ״י א המוסיף: ״...תחלה [קודם עברי עבר לים]״. ובכ״י ס חסר ״זה כתבתי תחלה״, ומתחיל ״ועכשיו שזכיתי״ וכו׳.

בראשית לה (יח) קצו 5 אחר המלים ״של ארץ ישראל״:

הנוסח בדפוסים (כולל ד״יל)	נוסח כ״י א
והנה בין בית אל ובין בית לחם אפרת נולד. ואם המקום בחר אפרים הרי הוא בצפונה של ארץ ישראל, כדכתיב יהודה יעמוד על גבולו מנגב (ובני) [ובית] * יוסף יעמדו על גבולם מצפון, ואם בחלקו של בנימין גם כן אינה בדרום דכתיב ויהי להם גבול לפאת צפונה וכך אמרו בספרי בחלקו שלבנימין מתה וכו׳ כדאי׳ בפרשת וזאת הברכה. ומכל מקום...	ורבותי׳ אמרו שנקברה ברמה ואם היא הרמה שבהר אפרים הרי היא כצפונה של ארץ ישראל כדכתיב יהודה יעמוד על גבולו מנגב ובני יוסף יעמדו על גבולם מצפון ואם היא הרמה אשר לבנימין גם כן אינה בדרום דכתי׳ ויהי להם גבול לפאת צפונה וכך אמרו בספרי בחלקו שלבנימין מתה וכו׳ כדאי׳ בפרשת וזאת הברכה. ומכל מקום...

* הנוסח: (ובני) [ובית] יוסף יעמדו. אם נבאה כן בפי׳ [illegible] מה חדשים כדי לתמוה אם נבאה כן בפי׳ [illegible]

אתר דעת מכון מרצוג
www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

והנה כנוסח כ"י א כן נוסח כ"י ד (אלא ששם המלים "ואם היא הרמה שבהר... מצפון" הם בגליון). וגראה שנוסח זה הוא לפני שהוסיף הרמב"ן את הקטע שבפסוק מז שכתבו בירושלים, שהרי שם מביא את הספרי דפ"ש "ואת הברכה ואשר למחה כאן אלא לפי ההוספה הרי [illegible] "ברי [illegible] וכן אחרי הוספה הקושיא שרחל נקברה בדרך כחה הרמב"ן המלים "ורחל [illegible] אמרו שנקברה ברמה". ואינו דן יותר על מקום הרמה אלא על מקום המיתה, ומדבר על "המקום" ולא על "הרמה".

*

אציין כמה תקונים לפירוש הרמב"ן שנדפס ע"י רח"ד שעוועל (להלן: נדפס).

בראשית לו י ע' רח שורה 18 צ"ל: "יי"א כוכבים אלו אחיו" ונדפס בטעות: "ריש אומרים" והכוונה למספר י"א, כלומר "אחד עשר" כנמצא בדפוסים ובכתבי יד.

בראשית לו כב ע' רי שורה 3 צ"ל: והוא במדבר. (במקום: והוא מדבר). וכדאיתא בדפוסים ובכתבי יד.

בראשית לח ג ע' ריג שורה 14 צ"ל: ולא שוויתה זו כוונת... וכדאיתא בדפוסים ובכתבי יד. ובנדפס הושמטה "ולא".

בראשית מה יא ע' רכב שורה 15 צ"ל: ולשים לכם שארית שהיו מתים ולא ישאר להם שארית, אבל לאביו... המודגש איתא בדפוסים ובכתבי יד והושמט בנדפס.

שמות כ יג ע' תד שורה 15. לדעתי יש לבכר הגירסא: ולא הזכיר בשבת גמול כלל. וכדאיתא בד"ל, ובכי"י ה פ מ, וכן משמע מהטור. (ובנדפס: בשבועה כמו בר"ר).

שמות רח מא ע' תפב ש. 18 צ"ל: תהיה ידם שלימה בכל הקרבנות ובכל העבודות כי אין עבודת ישראל להקב"ה שלימה אלא בביהמ"ק... וכדאיתא בדפוסים ובכתבי יד. ובנדפס הושמט המודגש.

הוצאה הכרך הראשון מהסדרה הביבליוגרפית

מאיר עינים

מפתח למבחר מאמרים

שהופיעו בכתבי־עת תורניים בשנת

תשכ"ז

ערוך בידי

מאיר ווגדר

[illegible]

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

שיטה חדשה על מקומו של החיל ?

[illegible] אשר נתעלמה מפי הגראה מעיני הכותב — דידינו ד"ר א. קימלמן נ"י — היא שיטת ר"י המובאת בתוספות בחולין דף ב, ב ד"ה שמא יגע בבשר, לפי שיטה זו לא היה החיל אלא במזרח ובחלק מן הצפון והדרום, דהיינו עד מקום שעזרת נשים נמשכת, ממש"כ דלא החמירו אלא בעזרת נשים שהיא מקום כניסה ויציאה, אבל בשאר מקומות יכול להכנס עד סמוך למחנה שכינה ממש כר", עכ"ד.

ולענ"ד אדרבה יש להוכיח מדבריהם שהיה החיל גם בצפונה ובדרומה, דאל"כ מה שייך לומר שלא החמירו, דמה מקום להחמיר אם אין סביבותיה רק ששת הר הבית, וכי באיזו גבול תחיל החזמרה אע"כ שהיה שם חיל, והיה מקום להחמיר בשטח הנקרא חיל, ובכל זאת לא החמירו. ומה שאמרו סמוך למחנה שכינה ממש, הנה כלשון הזה כתבו גם בתוס' זבחים לב, א דמפורש שם בצאן קדשים וו"ל השאר מקומות סמוכים יותר למחנה שכינה מעזרת נשים, אפ"ה החמירו בעזרת נשים יותר. והיינו למאן דמוקי לה בטמא שרץ דאז יכול להכנס לחיל סמוך למחנה שכינה ממש ולשחוט, ולמאן דמוקי לה בטמא מת שאסור להכנס לחיל, מ"מ הלא רחב החיל הוא רק עשר אמות, ועל כגון זה לא הקשו התוס', דזה אפשר יותר.

ועוד יש להוכיח מהמשנה מדות פ"א מ"ה ממש"א דשער הנצוץ שבצפון העזרה היה לו פתח לחיל, מוכח שהיה חיל גם בצפון עזרת ישראל, שו"ר כן בתוי"ט מדות פ"ב מ"ג. וכן הר"ש שם לענין בית המוקד שהיה ג"כ בצפון העזרה, כתב הר"ש שם שהיה כולו בחיל, וגם הרמב"ם שם כתב חיל היא חומה שסובבת כל העזרה, מבית לחומת הר הבית, ואם כי בפירוש חיל, דעתו שונה משאר מפרשים, וראה בתוי"ט שם. וצ"ע איך יפרש הרמב"ם המשנה בפסחים פ"ה השנה בחיל. וכן בתפא"י בסימני עזרת בית המקדש אות ז' כתב שהריוח היה מכל צד של העזרה אם כי בפסחים פ"ה אות ע' כתב הוא הרווח שמוקף סורג סמוך לחומת עזרת נשים, וכן פירש"י שם סד, ב. וכעין צל"ע לשון רש"י שבת צא, ב ד"ה חוץ לחומת העזרה, להיקף החיל שלפני עזרת נשים, או לעזרת נשים שהיא בחיל.

ודע דמש"כ הרא"ש במדות פ"ב והיה רחבה (של החיל) עשר אמות עם כותל עזרת נשים, ג"ל דצ"ל עד חומת עזרת נשים.

ותנה דידידו ד"ר א. קימלמן במאמרו מביא לשיטת הר"ש שפירש שעשר אמות הן ממסורג עד החיל, והוא ממש"כ החיל עשר אמות, עשר אמות רחבה מן הסורג לחיל, פלא שלא העיר מדברי הר"ש בכלים פ"א מ"ח, ולסנים ממנו החיל עשרה אמות. הדבריו במדות נראה לי שיש שם ט"ס וצריך למחוק תיבת לחיל, דאל"כ אין לדבריו שום פירוש כלל ודוק.

ודע דבמלחמות היהודים ספר ה' פ"ה אות ב' כתב שהחיל רוחב עשר אמות, [illegible] ברש"ר כה. אולם בתפא"י מדות פ"א אות ב"ג כתב בבאמרו ד' אמות רווח [illegible] שהחיל עד [illegible] לעזרה [illegible] אמות [illegible]

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

הקדמות בליינרפיון לספרי החתם סופר
ולתשובותיו

א. מספר התשובות בשו"ת חתם סופר

ב. תשובת חת"ס או"ח סי' קע"ג

ג. תשובת חת"ס יו"ד סי' של"ח

ד. נספח א': שו"ת חת"ס יו"ד סי' של"ח

ה. נספח ב': שו"ת חת"ס יו"ד סי' ו

ו. נספח ג': שו"ת חת"ס או"ח סי' ק"מ

ז. נספח ד': מכתב למחר"ץ חיות

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

מספר התשובות בספרי שאלות ותשובות

חתם סופר

החלק הראשון של ספר העניני שו"ת חתם סופר שנדפס, היה חלק יורה דעה. החלק הזה סודר לדפוס על ידי הרה"ג ר' שמעון סופר, בשנה הראשונה לעלות נשמת המחבר לקונו, ונדפס בשנת תר"א. המוציא לאור של החלק הזה — כמו לכל שאר החלקים — היה חתן־הורגו של מרן, ר' יוסף גינו שלעזינגער[1].

על שער של חלק הזה כתוב:

"וזאת הברכה אשר השאיר אחריו מקור חיים תורת חכם חידושי הלכות על רוב הש"ס וחידושי אגדה הרבה מאד, וספרו הגדול חתם סופר ערוך על ארבעה חלקי ש"ע, והוא קובץ אלף ושלש מאות ושבעים ושבע שאלות ותשובתו הרמתה אשר השיב".

דברים אלה נדפסו גם על שערי כל שאר חלקי שו"ת חתם סופר.

את המספר הזה של תשובות מרן הזכיר כבר הרה"ג ר' דניאל פרויסטיץ בשעה שנשא דברי הספד על מרן "...שנמצא באמתתו אלף ושע"ד שו"ת..."[2]. כמובן, שינוי קל של אלף ושע"ז לאלף ושע"ד אינו מעלה ואינו מוריד, וקל לזקוף אותו על טעות דפוס או טעות שמיעה מצד הרה"ג ר' פיבל פלוים זצ"ל שמסר הדברים בשם אומרם.

1 חדשים מספר לפני שנפטר הרה"ג ר' מיכאל בער ווייסמאנדעל זצ"ל זכיתי לבקרו במעוני במיונ־קיסקו. הוא היה חולה אנוש — וידע מצבו המיואש — ובכל זאת היה עליו רשמה לשוחח על ימים שעברו. בתוך השיחה נתגלגל הענין לתשובות מרן כק"ז הח"ם זי"ע. וסיפר מסורת בעל פה שקיבל מזקני דור הישן. כידוע היה ר' יוסף שלעזינגער ז"ל חתן הרבנית מבעלזא הראשון (מרת ראדיש אשת ר' יוסף שלעזינגער, היתה בתו של הרה"ג ר' אברהם משה קאלישער זצ"ל אבדק"ק פילא) ופרנסתו היתה על כרן זי"ע. כשאך נפטר כרן נשאר הוא ללא משען לחם. בני מרן זי"ע יורשיו של עזובונו הספרותי הנפלא הסכימו ביניהם ליתן הזכות הבלעדית לסכירת ספרי מרן לגיסם־ואלבם ר' יוסף שלעזינגער. כיון שגמר הרה"ג ר' שמשון סופר זצ"ל את עריכת החלק הראשון — חלק יורה דעה (הוא התחיל כבר בעריכת החומר בחיי מרן) הועברה המכירה לידי גיסם. הוסיף ר' מיכאל בער, שלפי המסורת נמכר כל טופס בעד דיקאט אחד — סכום הגון מאד לימים ההם (ואף בזמן הזה!), וכל ההוצאה נמכרה בתוך חדשים ספורים. שלוש מאות טופסים הביא ר' יוסף שלעזינגער להיארצייט של ה. רשמח משה" בשנת תר"ב (חדשים ספורים אחרי שנגמרו בדפוס) וכולם נמכרו בשעה אחת. ר' מיכאל בער גמר את סיפורו באומרו שמכאן נתעשר רבי יוסף שלעזינגער.

2 הרה"ג ר' פיבל פלוים זצ"ל במכתב לריעו ורידתו ר' איצק פאלאסטעק, מיום ב' פ' [illegible]

www.daat.ac.il

אם נפרט התשובות כאשר נדפסו ונמצאים לפנינו כעשת החלקים יתברר שאין חשבון הזה מתאים עם הנדפס[3], והנה המספרים ע"פ התשובות הנדפסות לפנינו:

אתר דעת - מכללת הרצוג

חלק ראשון (פרעסבורג, תר"א)	מספר התשובות	156
חלק אה"ע (פרעסבורג, תרט"ו)	"	208
חלק אה"ע חלק א' (פרעסבורג, תרי"ח)	"	152
חלק אה"ע חלק ב' (פרעסבורג, תרי"ט)	"	175
חלק חו"מ (ווינע, תרכ"ב) +	"	187
חלק חו"מ השמטות (כנ"ל) מסי' קפ"ח ואילך	"	20
חלק ששי (ווינע, תרכ"ד)	"	104
סך הכל		1202

מחשבון הזה צריך לנכות מה שנחסר על ידי אי דיוק ממיספור הסימנים:

בכרך חו"מ חסרים הסימנים פ—פט	לנכות 10 סימנים
בכרך ששי חסרים סימנים ע"ב—פ"א	לנכות 10 סימנים
	גרעון של 20 סימנים +

ונשאר מן המספר הנ"ל 1182 סימנים ויוצא לנו גרעון של לא פחות מ־195 סימנים.

לפי דעתי לא גמרנו עוד בזה. הגרעון, זאת אומרת, מה שחסר לנו בדפוס כמה שהיה נמצא בפנקסאותיו של מרן, הנהו עוד יותר גדול מזה. כאשר יצאו חלקים האחרונים של החתם סופר, דהיינו אה"ע וחו"מ, הוסיף המו"ל ר' יוסף שלעזינגער כל התשובות שבהשמטות לחושן משפט, ואת כל חלק הששי ממקורות שלא היו נתתקים בפנקסאותיו של מרן. את אלה קיבץ מתוך מקורות נדפסים ומתוך גופי התשובות שהיו שמורים בידי מקבלי התשובות או יורשיהם. לפי זה מתגדל הגרעון כעוד:

חושן משפט השמטות	20 סימנים
חלק ששי	104 סימנים
סך הכל	124 סימנים

3 כבר עמד על מבוכה זו ר' יוסף הכהן שווארץ וצ"ל הי"ד, זכרון למשה, גראס-וואר דיין, תרח"ב, דף ל"ב ע"א.

4 יש לציין שגם את שני החלקים האלו נדפסו בפרעסבורג, רק על השער רשום ווינע. ר' יוסף שלעזינגער העתיק בינתיים את דירתו ואת בית מסחרו לווינע. במודעה שנדפסה ב"הבגדי", שנה ד' כ"א כסליו תרכ"א עמ' 47, הוא מודיע לקהל לקוחותיו שקיבל רשיון מהממשלה לכונן בית מסחר ספרים בווינע, והאפשר עודם שטראסבורג 724, ששם ימצא כל דורש חמצא כספרים עתיקים וכל הספרים שהוא הוציא לאור, למשל „ספרי תשובות [illegible]".

www.daat.ac.il

[illegible]

אתר דשת - מכללת הרצוג

ותשבון של שני המגרעות הוא עולה למספר האיום של —
195 סימנים (פיחות מ־1377)
124 בשני החלקים
ו־ל 31 סימנים

ולפי זה יצא שמתוך 1377 תשובות שמרן זי״ע ראה לנכון להעתיקם לפנקסאותיו בכדי שיעמדו ימים רבים וישארו הלכה לדורות, נשארו בידינו רק 1058.

*

ממה שנעתק לעיל מן השער של חלק יו״ד "... וספרו הגדול **חתם סופר** ערוך על ארבעה חלקי השו״ע..." היה אפשר להסיק שתשובות מרן נערכו על־ידי מרן בסדר השולחן ערוך. אבל אין הדבר כך. מרן העתיק התשובות לתוך פנקס על פי ספר כתיבתן; כל הקודם בזמן, הוקדם להעתקה בהתאם לזמן כתיבתן של התשובות. מרן זי״ע קבע מספר סידורי לתשובותיו, דבר זה יוצא מתוך שני שרידים של פנקס התשובות של מרן שראיתים[5], וממה שמרן בעצמו מזכיר

5 בידי נמצא שרידו אחד. תשובה המסומנת בב״ר במספר תע״ח היא סי׳ צ״ב בחו״מ (כ״ה שבט תקע״ח — להג׳ ר״ב אינר למאטרשדארף); מספר תש״ג היא חו״מ סי׳ מ״א (כ״ד אדר, תקפ״ג למרן המהר״ם בנעט); מספר תשנ״ד חו״מ סי׳ ע״ט, יום ה׳ ר׳ למב״י נפלאותי״ו לפ״ק = תקפ״ג. (בתשובה הנדפסת חסר התאריך שיש להשלימה על פי זה. אכן כמו בנדפס, כן חסר גם בכתי״ו שם המקבל תשובת מרן. התשובה היא בענין המחזורים, ונעתק עם התשובה ג״כ תשובת המהר״ם בנעט, שהיא נדפסה בתשובות פרשת מרדכי חו״מ סי׳ ז׳ (על זה העירני א״א ועפ״ר שליט״א). בשריד שלפני חסר הסוף בתשובה.

כמו כן תשובות שנדפסו בסוף ספר חידושי הר״י אבן מיגש, פראג, תקפ״ו, על ידי הרה״ג ר׳ מרדכי שלאנג וצ״ל נסמנו אי אלה מהם במספרים. כך מה שסומנו שם מתוך הפנקס מספר רל״ח = אה״ע חלק א׳ סי׳ י״א; המסומנו שם תקפ״ח משנת תקע״ח = יו״ד סי׳ רכ״ב; והמסומנת תרס״ט = או״ח סי׳ קכ״ז.

ובידי ידידי הרב ר׳ כתריאל דוד קאפלאן הי״ע (ממ״ס החשוב כתר דוד, ירושלים, תשכ״ח), נמצא גם כן קטע של שני דפים מפנקס תשובות. בראש הקטע נמצא חלק של תשובה שלפנינ״ד עוד לא נדפסו. אחרי המסומנו במיספור סידורי קנ״ג רשום משהוא בגליון ״הוא בליקוטים אימן מ״א״ למעשה זה סי׳ נ״ט בחלק ג׳. יש להעיר שמרן כמשיך אחרי שגמר את התשובה להשואל עלום השם (כן הוא גם בכתב־יד) ומעתיק בשביל תלמידו זה גם ענין דומה להנשאל והוא מה שנמצא אצלנו בחלק חו״מ סי׳ ק״פ. אמנם בכתב־יד רשום מספר קנ״ח על ראש התשובה הזו (חסר הסוף בכתב הדד).

מענין שבין שתי התשובות הניר מרן „שכתתי להזהיר למזהר נשומר, השכם והערב עמ״ש מר יהושע על זה בגרסתו ד׳ צ״ל ע״ל הנשב. והנה זוהר, ממה שמעגל הרבה [illegible] לנגיק. הסר [illegible] הוה [illegible] בעשה שהיה פה בשבת. ולמנו [illegible] לעכיר שלקי, ומה שנראה לעיר בר לפסק

www.daat.ac.il

מספרים אלו כאשר מביא דברי עצמו מתוך תשובותיו[5]. סידור התשובות על פי סדר השו"ע נעשה רק אחר כך על ידי הרח"ג ר' שמעון סופר לחלק יו"ד ורמז לכך אפשר למצוא בעובדה שאת ההקדמה לחלק זה הוא חותם "דברי המלקט והמעתק ומסדר הדברים". עובדה הלוקחת לאור מציאת הקטסיס השני מן הדברים שלו לחלק השובות לשבת, ראת חלק זה אמנם לחלק זה חלק ידוע הוא חלק אחד למשל לאו"ח[7], ולאידך גיסא יש שלתוך תשובה אחת נשתרבבו שתי תשובות[8], ויש שעל פי סיבה נשתרבבו אפילו שלש תשובות לתוך סימן אחד[9]. גם קרה

הלכה — ועובדא מעיקרא הכי הוה —". אכן מחק הדברים האלו בעברו עליהם באי אלו מחיקות.

גם בכתב יד חסר התאריך — אכן יש לאחר אותו על קרוב למנחם אב תקס"ד, שהרי קטע שלפני זה (שעוד לא נדפס) תתום במאטאטרסדאנרף, "יום ד' כ"ד מנחם תקס"ד". ועוד יש להעיר בזה דבר מוזר קצת — בחלק ו' סי' נ"ט הנ"ל (דף כ' ראש ע"ב דפוס פ"ב תרכ"ד) נמצאות שתי פסקאות: ד"ה ועי"ד שאלתך בהא דביא"ד סי' שנ"ד וכו', וד"ה הנה בש"ס יליף לי' סוף מ"ק וכו', אבל כל זה חסר בכתב יד, לגמרי. מיד אחרי סוף דבור הקודם לזה. "...ויצחו לו ברכות על ראשו". ממשיך סוף התשובה "ואסיים בברכה וכו'". אולם בגליון רשום באותיות גושיות hier kommt סי' רכ"ה". מי יודע פשר דבר של ההקשר בין האמור בתשובה ובין שתי הפסקאות שכפי הנראה היו הסיבה בפני עצמן בסי' רכ"ה? (תודתי נתונה להרב קאפלאן בעד טובו להראשני להשתמש בכתב יד ההשוה).

6 בהגהות לשו"ע שהעתיקו התתן סופר צא"ל, נסמנו התשובות שנעתקו עם מספר הסידורי שלהם. בעל לקוטי חבר בן חיים העתיק גם הוא את ההגהות של מרן זי"ע אבל הוא השמיט את מספר הסימנים מתוך ההגהות מפני שכבר לא היה תועלת בהם אחרי שנדפסו תשובותיו של מרן. בחלק ד', פרעסבורג תרמ"א, דף ל"ה — ט"ל נדפסו ההגהות של מרן לאה"ע; לחו"מ נדפסו חלק ה' מונקאטש, תרמ"ג עמו' מ"ז—ב"א; יו"ד חלק ו', מונקאטש, תרמ"ד נ"ט—ס"ה; או"ח וכל שאר החלקים שכבר נדפסו פעם על ידו הדפיסם מחדש על הסדר בחלק ח' מאקש, תרמ"ח דף ב'—מ'.

7 יו"ד סי' נ"ח וא"ח סי' נ"ט. התשובה ביו"ד היא סופה של תשובה הנ"ל באו"ח. הדבר יוצא מתוך התשובה הבאה ביו"ד סי' נ"ט. מרן כותב כיום ב' ט"ו אדר ראשון תקע"ה: "נועמו הגיעני ואימא ליה איזה גופא דעבדא מתרי הגגיד ציוה לשאלני אודות בישול שכר בבריהויז שלו ביום ש"ק והשואל אחי שהאריך בדין הנ"ל ב' בשולי הידיעה אודות המורה שהורה להשהות עוף נשיכת הפכבר וכו'". כל אותן הדברים שבתשובה שלפני זו, והשאלה בבריהויז — שבשולי הידיעה נשאלה שאלה בענוף שנשך — זו היא באו"ח סי' נ"ט.

8 או"ח סי' נ"ח שנכללו בתוכו שתי תשובות להגאון מהר"מ א"ש צא"ל — בתאריכים שונים. (התשובה השני' בהיותו עוד צעיר לימים סרם שזכה לרבנות, מרן מהאר' הרב[illegible]

אתר הדעת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

שמיספור הסימנים כפול[10]. כל זה מכביד לקבוע את המספר המדוייק ולהתאימו על מה שהיה מספר התשובות שבפנקסאות[11].

אתר דעת - מכללת הרצוג

השאלה איזוא ומאלת מה קרה ל־319 תשובות ומדוע לא הגיעו אלינו. ל תעובדת הסיבה היא שהסברה העצום הוה בגראה נאבד לגמרי תוך שנה פשוט ימצאון עוד.

הנני להעתיק בכאן הודאת־בעל־דין המעציבה. ב"המגיד", תרכ"ד, בחלק הספרותי הנקרא "הצופה לתמגיד"[12] נדפסה מודעה זו בחתימת ר' יוסף שלעזינגער:

"הנה שמעתי תלונות רבים עלי, על השמטת שו"ת רבות מספרי החת"ס (סופר) על ארבע ש"ע שהדפסתי בחמשה חלקים מכבר, ולא מלאתי המספר הרשום בפתח השער על החת"ס חלק ע"ד. ואולי יחשדוני כי למעט בהוצאות הדפוס עשיתי כן, באתי היום כמתנצל לפני בני עמי להודיעם כי סיבת ההשמטה היתה בעבור כי חסרו אז בכתי"י אשר מתוכו הדפסתי ולא ידעתי איפה המה נמצאים ובמי הם נחיתם, ואמרתי אולי אבדה זכרונם. אולם אחרי כלות ההדפסה הגיעו לידי תשובות התסרות מהרבנים השואלים לערך מאה וארבעים הלכות גדולות וקבועות, ולמען זכות הרבים המשתיקקים לתשובות האובדות האלו, הדפסתי כעת בחלק מיוחד ויחשב לחלק ששי מצורף לחמשה חלקים הקודמים. ועוד שתי עליו נוספות החידושי הלכות מרבינו המחבר הנ"ל אשר הניח אחריו ברכה על פרק לולב הגזול ועל מס' עבודה זרה המסולאים בפי.

דברי הדורש טובת בני עמו

יוסף שלעזינגער גינוי".

אם נקרא בין השורות אי אפשר לבוא לשום מסקנה אחרת רק שכאשר הרה"ג ר' שמעון סופר זצ"ל הוצרך להעביר עבודת סידור התשובות לידי מישהו נעשית העבודה הזאת מתוך רשלנות אימה.

*

תשובות החתם סופר חלק אורח חיים סי' קע"ג

פיטם שכולל שלש תשובות

תשובת מרן או"ח סי' קע"ג כאשר היא לפנינו מוענה ל"הרב המופלא ומופלג בתורה דראה [=ובירואה] מר"ה ברוך ג"י". והיא חתומה בסופה פרעסבורג, נגהי ליום עש"ק ויגש תקע"ב לפ"ק.

10 או"ח סי' פ"ש שתי שעמים. גם אה"ע ח"ב סי' קב"ד נכפל.

11 שינויים וסירוסים הסירות ויתירות שבהוצאות המאחרות סטיריטיפיות שיבאו על ידי שלעזינגער לא הבאתי בחשבון כלל. למשל חסרים בחלק י"ד סי' קס"ז קס"ח [illegible]

12 שנה ח' [illegible] סי' מנחם אב.

www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

חלקה השני של תשובה זו, מד"ה "ועל דברי רש"י במר"ק י"ד ע"ב" וכו' כ[illegible] לה[illegible] ר' משה פאקש[2] עם תאריך שונה לגמרי, כ"ב אדר [illegible] ע"ט[3]. וכמובן שאי אפשר [illegible] תשובה [illegible] משה פאקש. [illegible] היא [illegible] מנוף [illegible] ר' מ[illegible] בכתב יד [illegible] המכתב[4], ולאידך גיסא כיון שתחילתה של ס' קע"ג איננה בכתב היד, ממילא אי אפשר לומר שזו היא תשובה אחת. ואתמהה!

[illegible] מה שקרה כאן הוא טעות וסירוס על ידי עורך התשובות בחלק אורח חיים[5], ועירוב פרשיות ישנו כאן. ר' משה פאקש גם הוא שאל את פי מרן בענין תיקון תשובה למי שנכשל בנדה, וגם אליו שלח מרן תשובתו, ותשובת מרן אליו גם היא נדפסה בזמן האחרון[6], וגם היא כמו התשובה הנ"ל נדפסה מתוך גוף כתב־ידו של מרן, ועם הערותיו של ר' משה פאקש על שולי גליונותיו. תאריכה של תשובה זו והזהה בתוכנה, אבל שונה בלשונה, היא מיום ט"ז מנ"א תקצ"ד — כ"ב שנים אחרי התאריך של ס' קע"ג באו"ח. עורך חלק או"ח שהיו לפניו שלש תשובות — בשנים והים המוען ובשניים זהים הענינים הנדנים, טעה ועשה משלשתן סימן אחד. הוא לקח התשובה הקדומה, זו משנת תקע"ב ומודעה לר' ברוך, הוסיף עליה בטעות התשובה לר' משה פאקש בענין דיני אונן לכה"ג; הוא העתיק הכתובת בראש התשובה לר' ברוך, ובסופה של התשובה גם כן תאריכה של התשובה לר' ברוך, ולתוכה העתיק התשובה לר' משה פאקש בענין אחר לגמרי. לפי זה נקלטו לסימן זה שלש תשובות גם יחד.

1 צ"ל ס"ע ע"ב ד"ה הא כ"ג וכו'.

2 שם משפחתו פרייבד. תלמיד ותיק וחביב למרן, בנו של הרה"ג ר' יצחק גריס־האבער זצ"ל בעל מקל נעם, רבה של פאקש. על שם עיר מולדתו נקרא הוא בפי רבו ר' משה פאקש. אין בידי לזהות את ר' ברוך המוען בס' קע"ב.

3 תשובה זו נעתקה על ידי הרה"ג ר' אליהו מנחם גאיטיין זצ"ל אבדק"ק הנדיעס. ונדפסה בתל־תלפיות תרנ"ד, י"ד ניסן (עמו' 93—94).

4 אילו לא היה הר' משה השואל איך היה יודע לציין על דברי מרן „ברש"י דסוטה ראה בהעתק שהעתקתי לך, וכבר הועתקה תשובה זו לכמה מקומות". על זה העיר ר' משה פאקש כפי העתקת הג' הנ"ל בתל תלפיות שם — "העתיק תשובה זו הערוכה לרשב"ה מהרע"א ז"ל יבוא בר"ח" [=צ"ל יו"ד רפ"ה].

5 ידוע, שחלק יו"ד יצא על פי עריכתו של שר התורה ר' שמעון סופר זצ"ל, מי הם הערוכים של שאר חלקי התשובות אינו ידוע לי.

6 על ידי הר' יוסף הכהן שוהארץ זצ"ל הי"ד, זכרון למשה, גראסוואר־דיין, תרח"צ דף [illegible]

[illegible] ארן. לקבל [illegible] על פי [illegible] ומה [illegible]

www.daat.ac.il

אתר דעת מכללת הרצוג

התשובה בחתם סופר חלק יורה דעה סי׳ של״ח

לבירור תאריכים ולכיות מבנה התשובה *

[illegible] מרן. [illegible] חלק [illegible] ר׳ צבי הירש חיות
ז״ל [illegible] בשני התלק[illegible] של ר׳ [illegible] חתם סופר
בין שש התשובות הללו, זו שבחלק יו״ד סי׳ של״ח נדפסת ללא שם המוען ובלי
הזכרת שם מקום מגורו. ואפילו הכי אין להטיל ספק בזהותו של המוען, שהוא
הרה״ג ר׳ צבי הירש חיות. הרי הוא בעצמו מדפיס בספרו דרכי הוראה (חלק ב׳
סי׳ א״ב-ג) [2] את השאלות שהציע לפני מרן. וזה לשונו שם:

* ידידי הרב ד״ר מאיר הרשקוביץ הי״ו כתב מאמר מצוין ומקיף „היחס של החתם
סופר אל מהר״ץ חיות ז״ל״. (הדרום, ניו-יורק, ניסן תשי״ח, חוב׳ ה-ו, עמ׳ 109—146)
שבו כבר נגע בהרבה נקודות שנגענתי בהם בשורותי אלו. כמו כן הוא עומד לפרסם
בקרוב ספר מקיף ויסודי על תולדות הרה״ג ר׳ צבי הירש חיות. בשורותי אלו אין בדעתי
להעיר על הנושאים הנ״ל — דהיינו היחס שבין מרן להרה״ג רצ״ה חיות, וכמי כן על
אישיותו של הרה״ג רצ״ה חיות — בדעתי אך ורק להעיר על נקודות ביבליוגרפיות
הנוגעות לתשובות כק״ז הח״ם זי״ע, ובביאור תאריכים והזהות התשובות.

1 שש התשובות לפי סדר הופעתם המה:

(א) או״ח סי׳ ניד — יום ד׳ א׳ דר״ח תשרי תקצ״ב
(ב) או״ח סי׳ קיא — יום ג׳ ז׳ אדר תקצ״ג
(ג) יו״ד סי׳ ו׳ — [לערך אדר תקצ״ג — ראה נספח ב׳]
(ד) או״ח סי׳ ציט. — ער״ח שבט תקצ״ז
(ה) יו״ד סי׳ של״ח — [כסלו] תקצ״ז
(ו) יו״ה סי׳ ר״מ — יום ב׳ ד׳ אדר שני תקצ״ז.

על אלה יש להוסיף המכתבים שהדפיסם ר׳ צבי הירש חיות:

(ז) דרכי הוראה חלק ב׳ סי׳ ו׳ — עש״ק י״ב אדר שני, תקצ״ז [ראה להלן על כך]
(ח) הוספה לספרי [הורת נביאים] ואלקוי תר״ב, י״ג צ״ב (בסוף הקונטרס — גם ב כ״ו תשרי תקצ״ח.

מכתב של ר׳ צבי הירש חיות למרן, שיש לו ענין לנושא שלפנינו נדפס ב״האהל״
שנה א׳ ירושת״ע, תשט״ו, חוב׳ ב׳ סי׳ א במדור כתבי קודש. תאריך המכתב: ואלקוא,
אור ליום ג׳א כ״ע שבט תקצ״ג לפרט כי ד׳ דבר טובה לישראל.

2 .. ואלקוא, „בני ישראל״ [=תר״ג] — אשר לתאריך המדוייק של הדפסת הספר הזה יש
להתחשב עם הנדפס בגרמנית בשער הספר: Imprimat Lem. 11. Feber 1842
וכמו כן מה שכתוב בסוף חלק ב׳ של הספר: Imprimat Lem. 24 Sep. 1842
אחרי [illegible] (=[illegible]) [illegible]
[illegible] ספר [illegible]
[illegible] אשר שלח לי על ספר חות בבראים מכתבה אלה הסמוכה״.

www.daat.ac.il

"... והנה תשובות הללו[1] ערכתי במורף תקצ"ז לפני הגאון התסיד מהר"ם סופר זצ"ל אבדק"ק פרעשבורג והאריך מאד, ולא רציתי להעתיקו מפני שכבר פרדוה בתשובותיו"[2].

אתר דעת - מכללת הרצוג

הר"ר צבי הירש [illegible] על [illegible] תאריכה של מר"ן, חלק התשובה הדפיס גם כל שהשיב לדבריו שם (ס"י ד"ה). דאף זכה לקבל מכתב שני בענין השאלה ממרן, שאכן לא סודר לתוך תשובותיו של מרן, ומפני כך הדפיס ר' צ"ה חיות את המכתב שם — ס"י ו'. המעניין שבמכתב הזה, שמרן כמעט ואינו מזכיר את תגובותיו של ר' ד"ה חיות, אלא משלים מה שהחסיר בתשובתו הראשונה, ומה שהחסיר הוא יותר ענין של מיפר והדרכה בהנהגת־רבנות, ממה שהוא ענין של הלכה.

הנה יש קושי בקביעת תאריך התשובה. התאריך כמו שנדפס בשו"ת ח"ס[3]: "פ"ב נגהי ליום ד' יו"ד א"ר כסליו תקצ"ז" — שאין לו כל מובן. מה ענין של כסליו אחרי שנזכר א"ר [=אדר ראשון]? הן אין להטיל ספק ששגת ההתכתבות היתה שנת תקצ"ז, שהרי הגאון השואל בעצמו מעיד על כך, שהוא שלח דבריו למרן בערוף שנת תקצ"ז[4]. הסברה נותנת שהתאריך כמו שנקרא ברציפות הוא התאריך הנכון; דהיינו נגהי ליום ד' יו"ד אדר ראשון תקצ"ז (יו"ד נכתב במלואו), שנת תקצ"ז היתה שנת העיבור, ויום יו"ד אדר ראשון חל בו ביום ד' בשבוע.

3 רצה"ח כותב "תשובות הללו ערכתי...", ז"א שהוא נשאל על כך והשיב לשואליו דבר על שתי השאלות: א' הלכת מתים; ב' כהן בבית הנוסס. כנראה שהסכים עם השואל להתיר, על זה חרה למרן ולזה מתכוון בסוף דבר ס"י של"ח, בלשון רבים, "לא הדפותיו להשואל פן יאמרו סתם שהסכמתי להתיר משמעו דיד הגו...". איני יודע מי הם. (רצה"ח נשאל על אותו הענין גם בזמן מאוחר ותשובתו נדפסה בשו"ת שלו סי' נ"ב. כנראה שקבל לגמרי דברי דעת מרן — על אף דברי עצמו כדרכי תורה!).

4 סי' של"ח המלובר. שו"ת ח"ס חלק יו"ד נדפס תרי"א — דדרכי הוראה נדפס בתרי"ג (או תרי"ב? כנ"ל).

מענין לציין שבעוד מקום הגיב ר' צבי הירש חיות על תשובה זו שקובל ממרן. סי' כ"ח בתשובותיו מוצה גם כן למרן: "להגאון המזרסם מנסת הגדר מוה' משה סופר נ"י אבד"ק פרעשבורג יצ"ו. על דבר קושיותו הרמתה אלי, ע"יד הרא"ש מבא בשיטה מקובצת חי (נזיר ד' ע"ב) דמקשה הש"ס...". קושיא זו נדפסה בסי' של"ח (הוצ' ראשונה, תרי"א דף מ"ו ע"א שורה התחתונה והלאה). עד כמה שידוע לא נדפסה תשובת מרן על תגובתו זו של רצה"ח.

5 בתשובותיו (ובמכתביו), כתב מרן את התאריכים בראש התשובה (או המכתב); כנראה העורכים תשובותיו לדפוס שינו את מקומם והדפיסום בכל פעם בסוף הסימנים.

6 בהוצאת "כל ספרי מהרי"ץ (!) חיות". ירושת"ע תשי"ח, כרך א' עמ' רס"ה נעתק "התאריך בטעות. תורף תקצ"ו. וכמו כן נשנה טעות זה בתאריך שבראש תשובת מרן [illegible] שני הקדמות [illegible] הראשונה [illegible]

www.daat.ac.il

לא כן יו"ד כסלו, לא חל ביום ד' — אם כן אי אפשר להביע השערה, שהחדש הוא כסלו. ובכן כסלו מאי עבידתיה שם?

אם נסתכל בתשובה נוכח לדעת, שהתשובה לא נשלחה לאחר בסוף הפסקא שלפנינו הפסקא האחרונה שבמכתב שלנו, אלא בכלום לדפוס ל"ע"נ"ד הבין הו' יעקבו נסתרתו מרחיקתו ריצלנו מעשיאתו ד"ש"ה. ומכנו לעובה את הכ"ד וכאן מקומה של חתימת מרן, כדרכו בכל פעם. זו היא התשובה כמו שנשלחה אל הרב השואל, וזו היתה כאשר נעתקה לתוך פנקס התשובות של מרן. אחרי שנעתקו הדברים לתוך התשובה בתחם סופר חלק יורה דעה סי' של"ח עבר עליהם מרן, והוסיף הוספה בפנקס. ההוספה היא זו שבפסקא האחרונה של סי' של"ח בד"ה "אחרי שובי התבוננתי וכו' וכו'" עד סוף הסימן. את ההוספה לא שלח מרן אל רצ"ה חיות כאשר יוצא מפורש מדבריו שם:

"... ומ"מ לא הודעתיו להשואל מן יאמרו סתם שהסכמתי להתיר מסעמא דידהו כשם שתלו בוקי סריקי בהגאון מהר"י יעב"ץ ז"ל שהתיר הלנת פתים, ככה יתלו בי שהתרתי מומאת-כהנים ע"כ שמתי ידי למו פי גדולה מנו ר"ם מי שהתשיך וכו'".

נדמה לי שהתשובה כבר נכתבה בחדש כסלו של תקצ"ז, ורק אחרית הדבר שנתוסף בפנקס הוא שנכתב ביא"ד א"ר. בשעת עריכת התשובות להדפסה נשתרבבו שני התאריכים באופן כזה — כאשר נמצאים לפנינו[8].

מזר מאד שגם בתאריך של המכתב — אין זו תשובה בהגדרה הרגילה — שנדפס בדרכי הוראה גם כן יש איזה שהוא קושי. הכותרת של רצ"ה חיות שם לשונה כך: "וזה אשר השיב עוד פעם בקצרה ע"ז הגאון מפ"ב". ושורות הראשונות של התשובה של מרן נקראות כזה:

"שלום פ"עשבורג עש"ק י"ב אדר שני תקצ"ז לפ"ק.

שלום רב לידיד נפשי הרב הגאון הגדול המפורסם המופלג כש"ת מוה"ר צבי הירש חיות נ"י אב"ד ור"מ דק"ק וואלקוי יצ"ו.

7 כידוע כתב מרן התשובות לשואלים ממנו דבר הלכה בכל ידיו — הוא. התשובות נשלחו לידי השואלים ככה — אכן מרם שנשלחו הועתקו לפנקסי התשובות של מרן, על פי הרוב על ידי הלמידים מבוגרים (בימי החלות רבנותו העתיק מרן בעצמו את דבריו לפנקסאות). אחרי שנעתקו התשובות עבר עליהם מרן ויש שבשעה שעבר עליהם רשם בכתב ידו הערות או הוספות על הגליונות של הפנקס. מרן היה סדרו נפלא — על התשובות שבפנקסים חתם את שמו בכתב ידו הוא, לאשר ולקיים דברי עצמו.

8 בהוצאה שניה של התשובות, פ"ב תר"ל הוקן התאריך שבסוף סי' של"ח ונדפס ככה: "פ"ב נהי ליום ד' יו"ד א"ד תקצ"ז". כנראה הרגישו בקושי שבדבר והיקנהו. ואולי עוד היה בידם קונטרסים המקוריים המוקנים על ידיהם, ואת המלה כסלו השמיטו לגמרי.

אכן בהוצאה השלישית (שנת תרל"א הדפיסו: "פ"ב יום ד' ויו"ד א"ד תקצ"ז". נראה הבינו [illegible]

אתר דעת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

יקרתו הגיעני עם הכנסת שבת, טרם אשים עיני על בעמות אריכת דבריו, אשיב מיד להציא מלבו חטהור על מה שכתבתי במכתבי הקודם החדש אסור מן התורה, הנה

לא כתבתי עולה כלאים (פעול לא יי"צו, כי אם חחדש, כי מזקנים תבונן שיראי

ה'חדש אסור מן התורה . . .".

לפי דברים אלו אין שום ספק שתשובתו [illegible] משיב מרן הגר"ח בערב שבת

סמוך לחשיכה, "עם הכנסת שבת". וכפי הנראה — אם אני קורא הדברים לנכון — כתב מרן את תשובתו הקצרה עוד לפני השבת. אבל ר"ב אדר שני חל בשנת תקצ"ז ביום ראשון ולא בערב שבת. דומה לי שמן הנכון לתקן במקום אדר שני ולקרוא אדר ראשון, ובאדר ראשון חל לנכון יום ר"ב ביום עש"ק[9].

כפי שהקדמנו למעלה תשובה קצרה זו אינה תשובה ישירה על תגובותיו של רצ"ה חיות, אלא מרן מרחיב הדבור על ענין צדדי, לפרש דברי עצמו 'החדש אסור מן התורה', שכפי הנראה פתגם זה ציער את רצ"ה חיות מאד שהרי בתגובתו הוא התעכב על זה[10]:

"... עכ"פ הריני אדוני על המדה במה שסברתו פשיטא לכ"ע יש עשה ול"ת בהלנת מתים, בפרט גם אנכי אמרתי הלנת מתים וכי בשביל שלא באתי עליהם בהיכות ובדרמתים יכתוב אדוני החדש אסור מן התורה, לא מהם ולא מהמנגם".

במכתבו מאריך מרן ומבאר כוונתו בזה בטוב טעם ודעת, בין הדברים הוא מתעכב על מאמר חז"ל בריש פרק מי שהתשיך "עוד אחרת היתה ולא רצו לגלות" מאמר שהזכירו כקושב דבריו ב'אחריתי־דבר'.

וכאן עלי להביע השערה, שמשום תוכן דברי 'אחרית־דבר' שנדפסה עם התשובה השמים מרן בפנקס — או עורך התשובות ר' שמעון סופר — את שמו של ר' צבי הירש חיות מן כותרת התשובה. ב'אחרית דבר' זה הואשם הוא כמי שתולה עצמו באילן גדול, הגר"א יעב"ץ, כדי להצדיק דעתו (בהלנת מתים), ומרן אף מאשימו שימעול בדבריו ויתלה בו גם היתר של היתר טומאת כהן. לולי שמתר"ץ חיות בעצמו גילה שהוא מקבל התשובה — מן הנכון היה לכפות עליו.

לפי זה אפשר לסכם סדר ההתהוות של הענינים כפי המשוער כה: בתורף שנת תקצ"ו שלח ר' צבי הירש חיות "תשובותיו" למרן — מרן השיבו הנדפס בס' של"ח בכסליו תקצ"ז — ואת "אחרית־דבר" רשם מרן בפנקסו יום ד' יו"ד אדר ראשון תקצ"ז, רצ"ה חיות כתב תגובתו למרן בין חדשי כסליו ואדר־שני, וכדן השיבו בעש"ק ר"ב אדר שני תקצ"ז.

נשארו עוד שתי בעיות:

א. הבאנו דברי רצה"ח שהרה לו על אשר מרן הוכיחו ש'חדש אסור מן התורה", אבל בכל התשובה הארוכה אין הפתגם הזה. מרן הוכיחו קשות בתחילת התשובה במה שהביא רצה"ח את תוכן דברי רמ"ד כאילו הם דברי הלכה של היתר

9 אמנם היה אפשר לתקן את כה שכתוב בתאריך ע ש"ק ולקרא במקומו מ צ ש"ק.

10 אלו היה אפשר להשאיר אדר שני בתאריך, אלו מן רחיטת הלשון, שמרן מנמק שהוא [illegible]

אתר דעת - מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

"גדולי הדור שלפנינו התירו וכו'". וקרוב לסוף דבריו מסכם מרן דעתו באמרו "...וכל זה לפי דעתו שהתירו הלנת ישתקע הדבר ולא יאמר" (בד"ה מתוך הדברים וכו'). אבל הפחדם חדש אסור וכו' לא נמצא. הדם מוסר לשער שמרן מקל את הדגש בשאלה מדוע פוסק בתשובות מרן מרדכי שהשאל ר' צבי הירש חיות היה מדגיש עניין הלנת מתים?

ב. מתוך דבריו של מרן נראה שהרה"ג ר' צ"ה חיות כתב אליו שבדור שלפנינו התירו הלנת מתים ונתלה בתשובות יעב"ץ ח"ב:

"הנה בקראי דברים אלו יוצאים מפה גברא דמותיה עמדתי מרעיד ומשתומם ובהל מאד. מי הוא זה ואיזהו שהתיר בדור שלפנינו הלנת מתים והתיר עיים חכמי ישראל לא שמעתי ולא ראיתי. והנה פר"מ נתלה באילן גדול בתשו' יעב"ץ ח"ב דמימנו וכמינו כזב לו כי לא נמצא שם כן. אך בספרי המאספים (בסי בכורי עתים נמצא[1] אגרות משנת תקל"ב שהחכם רמ"ד שען להתיר איסורן של חכמי ישראל ...".

אכן רבי צבי הירש חיות בהעתק תשובתו ששלח למרן כתב רק:

"והוספתי עוד בזה דאם במה נמור למראה עין המבינים, ומוסל לפנינו כאבן דומם בכל זאת רצו איזה חכמים להתיר הלנת מתים..." (דף י"ד ע"א—ב.)

זאת הבאתו מהר"ב יעב"ץ הביא אי אלה עמודים אחרי ההבאה הזאת (ס"ז עמ' א') בזה הלשון:

"... כמרימה לי שראיתי בשו"ת יעב"ץ ובספר תולדות אדם המיוחס להגאון מהר"ז מוילנא ז"ל שהתעוררו בזה".

האם מותר לשער שהרה"ג רצ"ה חיות, גם הוא שינה קצת את דבריו טרם שהדפיסם?

נספח א'

התשובה בתתם סופר חלק יורה דעה סי' של"ח

הויכוח על הלנת מתים אכן מתחיל עם ההתכתבות בין רמ"ד מצד אחד ובין הרב יעב"ץ ורבה של שופרין במצת תקל"ב, ונדפס ב"המאסף"[1]. רמ"ד היה הראשון שמצא מציאת במס' שמחות וחשב למצוא היותר משם — הכל כידוע. מרן ז"ע מילא אחרי הרבנים הנ"ל, ודחה את הראיות של רמ"ד, גם כאשר נאמרו הדברים כבאים מן הרצ"ה חיות. אכן לא הכל ידעו על התשובה הזו. ואף לא הכל היו מסוגלים לקבל דבריו. כך למשל בשנת תרל"א, מצא עוד מי שהוא המציאה הזאת במס' שמחות, ובא גם הוא לידי מסקנה להיתר על פי ראי' זו, מבלי לדעת ממה שנכתב ונדפס על כך. גם מלעיג אחד על דברי חכמים כותב ב"כרם המד"[2] החותם בראשי־תיבות י"ש, ומתלוצץ על דברי מרן הת"ס במה שהוא

[1] האסף אגרות הת"ס.

[2] המגיד, שנת [illegible] ל"א [illegible]

www.daat.ac.il

מחוק את פסק הלכה שלו (לענין גסיסה, אבחנת שעת מיתה) מן המנהג הנהוג אצל כלל ישראל.

הנה בא עוד כתב של "המגיד" מרעמסגעיט, אנגלה החותם אף הוא בראש[illegible] מציאה במס[illegible] הדרושו כבר [illegible] ה"מגיד" [illegible] העיב"ץ עם מגנדה. ואף מוסיף פרט מענין שבשנת תקנ"ב הדפיס יואל בר"ל ספר בלשון אשכנז[5] והביא גם הוא "המציאה הזו". אכן מוסיף הכותב א"ש, בוה ולשון "רעי בתשו' חתם סופר חיו"ד סי' ש"ח מה שכתב בזה, ויעויין שם שדבריו נעימים ומושכלים. הגם שבטרם חמד ... העיז פנים בשם יבי"ן ומתחפש שם ללוצץ על דברי מחברי אונגארן גם על גדולי ארץ משם, ובתוך דבריו מתלוצץ גם על תשובה זו. אולם האיש האוהב חכמי ישראל באמת יראה שמרוב דבריו בשגעון יתנגע שם כמנהג יהוא בן נמשי (ר"ת שמו) ...".

למעשה הראשי־תיבות בכרם חמד הנ"ל הם יב"ש, ונזמסתתר מאחוריהם הוא יהודה בן משה, ליבוש לעוו = לעופולד לעוו, ראש הריסורים בארץ הגר, וארציות בולטת בכל מקום שיש משהו להלעיג על דברי חכמים[6].

ואשר הכתב מראמסגעיט, הכותב ליום כ"ב סיון תרל"א דברים הנ"ל הנא אחד מתושבי בית המדרש משה ותחדית מונטיפיורי ברעמסגעיט, ושמו — לפענ"ד — רבי אליעזר שאול. הוא היה בן העיר קראטינגא, בליטא, תלמיד ישיבת ולאוזין. היה רבה של עיר מולדתו ואח"כ באי אלה מקומות בפולין. אח"כ בא לאנגליה ונעשה אחד מן הלומדים ברעמסגעיט. הוא השתתף ב"המגיד" שנערך על ידי גיסו ד"ר אליעזר זילבערמאן[7].

נספח ב'

שו"ת חת"ס יו"ד סי' ו'

בחתם סופר חלק יו"ד סי' ו' נדפסה תשובה להרח"ג ר' צבי הירש חיות[1] ולתשובה זו חסיר התאריך. יש לקבוע התאריך על פי מכתבו של הרח"ג ר' צבי

4 מרב"ד = מרדכי בן דוד סטרעליסקי (משכיל, ומשתתף בכל העתונות). אוצר בדויי השם עמ' 214.

5 איני מכיר הספר.

6 ליופולד לעוו תורג עוד פעם על דברי עצמו, שנים רבות אחרי כן. בבן-חנניא, שנה 2, (1859) עמ' 38—40. למאמר העוסק בהלצת מתים במדינת טורקיאה, הוסיף Nachbemerkung der Redaktion דברים משלו, יבו הוא עובר על כל הפרשה הנדונה, וכמבון שהוא מתנגד להלצת מתים באופן עיקרני ומעשי. אמנם גם שם אינו חותם בשמו, אבל די במה שהוא חותם בשם המערכת, והרי הוא היה עורכו של הצופה.

7 אח': Cardozo & Goodman : Think and Thank, Oxford, 1933, p. 62,87,151.

אתר דעת - מכללת בר-אילן
www.daat.ac.il

הירש חיות שכתב למרן, ונתפרסם מתוך כתב ידו לאתרוגה. הוא כותב ביום ו׳ כ״ו שבט תקצ״ג:

[illegible] מצוות אשר עמ[illegible] אדוני [illegible] ברכת [illegible] ם שמחתי [illegible] מלי [illegible] מצוות אשר אמר כהם [illegible] ועד כה לא השיבני נועם דבריו. ובשבוע זו באה לידי ענין הלכה למעשה, בשוחט אחד שעבר על השבועה, ולא אמרתי בזה קבלו דעתי, וחכיתי לשמע משפט אדוני נ״י, מה שיגזור אומר בזה. ואשב ואצפה עדי יבואו דבריו, ואעגדם עטרה לראשי״.

הוי אומר שהוא שאל את מרן לערך כ׳ שבט וחשובת מרן, שהיא סי׳ ו׳ בחלק יו״ד דינן, כנראה נבחנה סוף שבט תחילת אדר תקצ״ז.

בהקשר לזה כדאי להתעכב על תופעה מעניינת. הנה ר׳ צבי הירש חיות נשאל כמה שנים לאחר מעשה זה בענין דומה, ופסק דינו הנה הוא נדפס בשו״ת שלו סי׳ כ״א, הרה״ג ר׳ אברהם תאומים רבה של זבאריב — שהיה בעצמו מעורב בענין — שואלו בענין שחט שנשבע לרב דמתא וכו׳ והשוחט עבר על שבועתו ושחט על דעת עצמו. בתשובה זו — כמו כמעט כל התשובות בספרו של רצה״ח — חסר התאריך, אבל מתוך התשובה יש לאחר התאריך מעלה—מטה. הוא מזכיר את זמן השבועה בשנת תר״ח, ואף מזכיר תשובה שכתב הוא בענין המחלוקת בבאר־דיששוב ״זה שנתיים ויותר״, והמחלוקת בעניני השחיטה בבאר־דישבו היתה בשנות תר״ג—תר״ד. זאת אומרת שהוא כתב תשובה זו לערך שנת תר״ג—ד.

הדבר המתמיה בזה הוא, שרצ״ה חיות מסתמך על הראיות שכפי שיוצא מן תשובת מרן כאשר הציגון לפני מרן כשלש עשרה שנה לפני מעשה זה, תקצ״ג, דברים שמתאר אותם מרן ״שפלפל כבודו פלפול עצום בזה — ובקש לחות דעתי הקלוקה״. מרן עשה כמבוקש ממנו והביע דעתו — אכן לא היתה דעתו כדעת הרב השואל. הוא דחה כל דברי פלפולו, ומברר שכל הראשונים האחרונים שהביא מהם ראיות לדבריו, אין מהם לחזק דעתו הוא. סוף דברי מרן מסכמים היטב דעתו בזה ״... והוא פשוט, ולא מצרכינן לעיל פילא בכופא דמחטא בדברים פשוטים״. ואפילו הכי מסתמך רצ״ה על דעת עצמו ופוסק כנגד דברי מרן, מבלי להתחשב בהם כלל. הוא מסיים תשובתו בדברים אלו, שמדפיסם באותיות גדולות מן השאר: ״והנני ידידו הכותב להלכה ולמעשה״. ומה שמגדיל התמיהה עוד יותר, רצ״ה חיות מביא ראיי לדבר צדדי שנגע בו דרך אגב, מתוך דברי החתם סופר חלק יו״ד סי׳ ה׳ תשובה הקודמת לתשובה שמועגה אליו, והנוגדת לכל דבריו הם, ולא עוד אלא, רצ״ה חיות מצטט דברי עצמו שכתב למרן ״הנה בתשובה אשר ערכתי זה שנים להגאון מהר״מ סופר אבד״ק פ״ב כתבתי וכו׳ דברי הרא״ש וכו׳״, אבל אף

2 האהל, שנה ראשונה, ירושת״ר, תשפ״ו, עמ׳ צ״ח—ק.

[illegible] לגבי [illegible] לתשובה [illegible] הרה״ג [illegible] הנה [illegible] מסתמך הוא. אם בכלל קיבל עליהם תשובה [illegible]

אתר דעת מכללת הרצוג
www.daat.ac.il

אתר דעת - מכללת הרצוג

בכמילה אחת אינו מזכיר העובדא שהוא קיבל על, מה שיערך לפני מרן: תשובה, תשובה שבה נדחים כל דבריו הם. הדבר מפליא מאד.

נספח ד'

שו"ת חת"ס או"ח סי' ק"מ

הרה"ג ר' צבי הירש חיות כותב בספרו "עטרת צבי" סי' ז' ב, בירור של ענין מצוות שבגוף האם מועיל על ידי שליח. בענין הזה התכתב גם כן עם מרן — וזה לשונו:

"... ובזה הענין השיב לי הגאון מופת הדור מהר"מ סופר ז"ל אבד"ק פרעשבורג על מ"ש בחי'[בורין] אלה המצות..." הוא מביא חידושו של מרן דבאמילת קדשים אין מצוה על היחיד רק המצוה על הכהנים (בית אב, או כללות הכהנים), וגם תירוצו של מרן על קושית העולם בזבחים צ"ז ע"ב, על יקדש להיות כמוהו וכו'.

הנה חידושו של מרן וגם תירוצו נדפסו בתשובה הנ"ל, או"ח סי' ק"מ הכל במפורט, והתשובה ההיא היא מנהגי ליום ג' ז' אדר תקצ"ב — בעוד שספר תורת נביאים אלה המצוות נדפס רק בשנת תקצ"ו. מרן קיבל ספר תורת נביאים אלה המצוות מאת המחבר, אבל לידיו לא הגיע עד לשבת שאחר הפורים שנת תקצ"ז[2]. כנראה שזה אינו אלא סליחת הקולמוס.

נספח ד'

מכתב של מרן לר' צבי הירש חיות בסוף "הוספה לספרי" — יום ב' כ"ו חשון תקצ"ח.

מובר מאד שגם המכתב הזה נדפס בתאריך עם בעיה: יום כ"ו חשון של שנת תקצ"ח לא חל ביום ב' כמו שנדפס, רק ביום שבת קודש. ממילא זה אי אפשר!.

אם מותר לשער שנפל טעות במספר השנים, אז היה קל לתקן ולומר שזמנו של המכתב הוא שנת תקצ"ז, שבו באמת חל כ"ו חשון ביום ב' בשבוע. כחיזוק לדברי אחשה להעיר, שר' מרדכי ליב ביסליכעש, שלמענו בקש מרן הסכמתו של ר' צ"ה חיות להדפסת שתי התשובות היה עסוק בשנת תקצ"ז בהדפסת כמה ספרים משל תורתן של הראשונים בפרעסבורג; על ענינים מאלה זכה לקבל הסכמתו של מרא דאתרא, מרן, ושניהם הם משנת תקצ"ז. את ההסכמה לספר „מנחת קנאות"

1 קונטרס „עטרת צבי" שבסוף מאמר מטבע הברכות, זאלקווא, ואבישה נפלאות (=תקצ"ט). האיספרימאטור: לעמבערג 9 מאי 1840. סיפור תרפים השניות דף ח' ע"ג—ד. כנראה שקונטרס אחרון זה, שהוא בסוף כל החיבור הנקרא בשם הכולל „עטרת צבי", נדפס אחרי שנת תקצ"ט, שהרי מרן כבר נזכר בברכת המתים "ז"ל".

2 תשובת מרן או"ח סי' ר"מ, מאמר מקיף על סרקים הראשונים של ספר תורת הנביאים הנ"ל לר' מרדכי בעם שמחה, ואמר תודתו בעד הספר הנשמה הנ"ל [illegible] תשובה נגד [illegible] אוה"ח [illegible] ג' לפי מסכתו של לידיו הי"ב הראשונים עמו גם הוא על בעיה תאריך המכתב הזה.

www.daat.ac.il

(פרעסבורג, תקצ"ז) כתב מרן ביום יו"ד למב"י תקצ"ז, ולספר "אוצר נחמד" (תחדושי הרמבן למס' שבת ועוד, פ"ב תקצ"ח) חתם מרן ביום עש"ק נחמו, תקצ"ז. כנראה בשעה שהיה ר' מרדכי לים מכין את הבתרבי"ם לדפסה הפציר על מרן שיכתב לו [illegible] משלו. ראו מכתב [illegible] בשולי הגליון שר' מרדכי [illegible] היה משגיח ברוקא בשנות התשובות האלו. האם היה זה משום שהוא היה ילד העיר בראד, כמו הרב המוען, רצ"ה חיות — מין סטריוטיפים מקומי? אולי?[2]

2 באנגל. היהדות (אנגליה) כרך ג' עמו' 229 רשמו שורה של ספרים שהוציא מתוך כתבי-יד, ביניהם לא פחות מחמש שהדפיס בשנת 1837 — 1838 בפרעסבורג.

3 את העתק של מאמרי זה (הענינים המוגעים לדבריים שבין מרן להמהר"צ חיות) שלחתי ליחידי הגה ד"ר מאיר ברשקוביץ הי"ע; במו"מ הערני שנעלם ממני מכתב למערכת "הגלים" מאת יחידי ר' אמיה פרעשל זצ"ל מגיו-יארק, פרשל כבר הגיד על העובדא שסוף סימן של"ח כמו שנדפס לפנינו הוא הוספה על התשובה ששלח מרן מרן למהרצ"ה חיות, ושהיא היתה הגורמת ששמו של המעון נשמם על ידי עורכי התשובות של מרן. ראה "הדרום" ניו-יארק, אלול תשי"ח, בסוף ההוברה. — תודתי לד"ר הרשקוביץ, וברוך שמסר עולמו לשומרים נאמנים.

קביעת המוות ע"י הרופאים / (המשך מעמוד 24)

של חוסר הכרה וחוסר תנועה וסימנים של הלם, מציע אני לא להסתמך רק על הסימנים של החתם סופר, דהיינו חוסר תגובה, חוסר דפיקות וחוסר נשימה. מפני הנחשש המצוי של שפיכת דמים ולאור המדע החדיש, יש להוסיף במקרה כזה עוד סימנים אלו: בבדיקת הלב לא נשמע קול במכשיר הרגיל של הרופא (סתיסוסקופ) במשך חמש דקות, גם בבדיקה האלקטרוקרדיוגרם אין שום זרם חשמלי בלב ככל חלקיו. גם יש להוסיף בדיקה אלקטרואנצפלוגרם שיכולה להראות אם תאי המוח עדיין פועלים; הוא צריכה להיות לגמרי שלילית.

שאלה: איך לקבוע את המות אצל בן אדם המחובר כבר למכונה לב-ריאות?

תשובה: זאת בעיה מסובכת שהרחבתי עליה את הדיבור במאמרי שעתיד א"ה להופיע בשנתון „גוטם". כתנאי מוקדם יש צורך בבדיקה מדויקת, שהרי כל זמן שיש עוד סימן זרם חשמלי כל שהו יש לנו התקוה להחיות את החולה בדרכים החדישות.

על בדיקת כאלו חושב אולי הרב אונטרמן שליט"א כשהוא מדגיש שיש צורך שהחולה מת "באופן החלטי", אבל רצוי שיתן הוראות ברורות לרופאים על התנאים המוקדמים האלו.

יש צורך בליבון הלכתי יסודי של בעיה חשובה זו ובשיתוף פעולה בין הרבנים [illegible] אשר להגיע לפסק דין על בעית פיקוח נפש החשובה הזאת. כאן כרגוני [illegible]

אתר דעת - מכון הרצוג
www.daat.ac.il

המשתתפים בחוברת זו:

אתר דעת - מכללת הרצוג

ד"ר [illegible], שדרות בן מאיר 9, ירושלים.

הרב בנ-אל קראוס 115 Leicester Road, Salford 7, Manchester.

ד"ר יעקב לוי, דרך עזה 19, ירושלים.

הרב קלמן כהנא, קבוץ חפץ חיים.

הרב ח"ז גרוסברג, רח' כובשי קטמון 1, ירושלים.

אברהם שיטא The Coppice, Pasture Road, Letchworth, England.

העורך האחראי: יונה עמנואל, רח' צפניה 26, ירושלים

www.daat.ac.il

דפוס התחיה בע"מ, ירושלים